

UČEDOLSKA KULTURA U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

ZORKO MARKOVIĆ

Muzej grada Koprivnice

Pod sjeverozapadnom Hrvatskom (u daljem tekstu: SZH) podrazumijevamo kraj u SR Hrvatskoj koji je omeđen na sjeveru mađarskom granicom (tj. Murom i Dravom, dijelom je granica i u Prekodravlju), na jugu rijekom Savom, na istoku rijekom Ilovom, a na zapadu, sjeverozapadu i sjeveru hrvatsko-slovenskom granicom. Ovaj teritorij ne predstavlja zatvorenu geografsku cjelinu: uz Dravu i Muru na sjeveru, Savu na jugu, te rijeke Lonju, Česmu i Glogovnicu protežu se velike nizine. Središnji dio pokriven je nizom planina: Bilogora, Kalničko gorje, Ivančica; bliže Savi nalaze se Medvednica kod Zagreba i Moslavačka gora kod Kutine i Garešnice. Između Drave, Mure i Save teku po vertikali, kao pritoci Save, rijeke Ilova, Česma, Glogovnica, Lonja, Krapina, Sutla; nekoliko malih riječica su pritoci Drave: Čivičevac, Koprivnička rijeka, Bednja, Plitvica itd. Čitav taj kraj podijeljen je na nekoliko regija: Moslavina, Bilogorska regija, Podravina, Međimurje i Hrvatsko Zagorje.

Pravih istraživanja eneolitskih nalazišta, posebno učedolskih, bilo je na ovome teritoriju vrlo malo. Prvo iskapanje jednoga učedolskog lokaliteta u SZH izveo je 1941. god. arheolog-amater, tada učitelj u Apatovcu, Vjekoslav Dukić na Humu kod Apatovca.¹ Nakon toga je tek 1964. god. Dragica Iveković za Muzej Moslavine u Kutini počela istraživati Marić gradinu kod Mikleuške.² Na Humu je Gradski muzej Križevci postavio 1977. god. malu probnu sondu.³ Muzej grada Koprivnice, prve godine zajedno s Gradskim muzejom Križevci, iskapao je 1978. i 1979. god. naselje Rudina (I i II) kod Koprivničke Rijeke.⁴ Publiciranje učedolskih nalaza i istraživanje problematike učedolske kulture u SZH započeo je S. Dimitrijević 1956. god., a nastavili su: S. Dimitrijević, J. Korošec, D. Iveković, Z. Lovrenčević, Z. Marković.⁵

Ostale eneolitske lokalitete u SZH, lasinjske i retz-gajarske, istraživali su V. Dukić (Beketinec-Imbralovec), S. Vuković (Cerje Novo, Cerje Tužno, Vindija), D. Iveković (Voloderski bregi, Donja Paklenica, Velika Mlinska), M. Malez (Velika pećina kod Višnjice, Vindija), Z. Lovrenčević (Stare Plavnice-Starenice, Ždralovi), Ž. Tomićić (Brezje, Cerje Tužno), M. Šimek (Cerje Tužno), Z. Homen (Beketinec-Imbralovec) i Z. Marković (Koprivnički Bregi-Seče). K tomu svakako treba pribrojiti i amaterske manje iskope bez prave dokumentacije (V. Urh i Dj. Jakšeković u okolici Bjelovara).⁶

Naoko, istraživanja vučedolskih lokaliteta nije premalo. Na žalost, stanje je ipak loše, jer se dobrim dijelom radi o istraživanjima vrlo maloga obima (jedini izuzetak je Rudina I), koja često nemaju nikakvu dokumentaciju ili je dokumentacija samo parcijalno vođena i sačuvana, što vrlo otežava sagledavanje stvarnoga stanja. Na temelju gore navedenih iskapanja vučedolskih i ostalih eneolitskih nalazišta, te površinskoga materijala, u ovome radu pokušat ćemo doći do zaključaka o dolasku vučedolske populacije u SZH, njezinu životu i prekidu samostalnoga postojanja na ovome teritoriju. Na uvidu u vučedolski materijal zahvaljujem posebno muzejima u Kutini, Bjelovaru i Križevcima, koji su mi ljubazno stavili sav materijal na raspolaganje (materijal s Rudine I nalazi se u Muzeju grada Koprivnice).⁷

NALAZIŠTA I NALAZI VUČEDOLSKE KULTURE U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

1. Velika Barna

Mjesto se nalazi na Bilogori, a od Grubišnog Polja je udaljeno oko 5,2 km sjeverozapadno. Kao vučedolski lokalitet prvi ga spominje S. Dimitrijević 1979. god. Materijal nije publiciran, niti je navedeno gdje se nalazi. S. Dimitrijević ga svrstava u kasnu vučedolsku kulturu C stupnja, tj. slavonsko-srijemski tip⁸ —II. faza egzistencije vučedolskog stanovništva u SZH (?).

2. Babinac Severinski

Babinac se nalazi na Bilogori, oko 17,5 km jugoistočno od Bjelovara. Najbliža izmjerena nadmorska visina je 170 m. Prilikom oranja 1966. god. Stjepan Topolovčan pronašao je na jednoj svojoj njivi dvije osamljene zemunice, iz kojih je materijal pripadao linearno-trakastoj kulturi (po Z. Lovrenčeviću).⁹ Na bilješci zapisanoj u Gradskom muzeju u Bjelovaru (dalje: GMBj) stoji da je materijal vučedolske kulture (svega desetak ulomaka) prikupljen s dubine 1 m. Među materijalom nalazi se loše oblikovana i neravna smeđa gruba keramika, s usitnjenim kamenom i pijeskom u fakturi, jedan ulomak s barbotinom na stijenki blizu dna, jedan ulomak s V-motivom ili cikcakom, te tri ulomka sive boje, s vertikalnim urezanim cikcakom (T. 6: 13). Jedan bikonični ulomak ukrašen je duboko urezanim širim crtama koje tvore cikcak (T. 6: 12). Lokalitet vjerojatno pripada razdoblju C stupnja, odnosno fazi II egzistencije vučedolskog stanovništva u SZH. Materijal koji je gore opisan nalazi se u GMBj.

3. Veliko Trojstvo, Stari brijeg

Oko 8 km sjeveroistočno od Bjelovara nalazi se na Bilogori Veliko Trojstvo. Stotinjak metara istočno od mjesta i potoka Bjelovacke uzdiže se strmi Stari brijeg, na kojemu se nalaze vinogradi. Po S. Dimitrijeviću, prilikom rigolanja vinograda na samom vrhu brijega pronašao je F. Koren na dubini od 1 m jedan vrč, manju kupu i fragment keramike.¹⁰ Z. Lovrenčević spominje da je 1960. god. materijal prikupio F. Maretić i da osim »licenskog« vrča ostali fragmenti pripadaju vučedolskoj kulturi. Isti spominje nekoliko otkrivenih zemunica s bogatim cijelim posudama koje su radnici porazbijali, te nalaze oruđa od jelenjih rogova, kremenja itd.¹¹

Materijal kojega je publicirao S. Dimitrijević (a koji je jedini s toga lokaliteta mogao biti konstatiran u GMBj) je slijedeći: ljevkašta kupa s jezičastom ušicom na ustima (T. 2: 9), fragment posude ukrašen duborezom (T. 2: 10), te jedan skoro cijeli vrč s oštećenim vratom i drškom (T. 2: 11). Vrč je ispod ruba usta ukrašen duborezom, brazdastim urezivanjem i ubodima. Ornamenti su ispunjeni trokuti s gornje i donje strane, te dvije negativne i jedna pozitivna traka s brazdastim ubodima. Vrč oblikom vrlo mnogo podsjeća na vučedolske nalaze s Ljubljanskog barja, ali je ukras drugačije koncipiran i izveden.¹² Po S. Dimitrijeviću ovaj lokalitet spada u slavonsko-srijemski tip. Faza II egzistencije vučedolskog stanovništva u SZH. Materijal u GMBj.

4. Martinac

Martinac se nalazi na Bilogori, oko 8 km sjeveroistočno od Bjelovara. Najbliža izmjerena nadmorska visina je 208 m. Jedini podatak za Martinac govori da se prilikom zemljanih radova u Martincu naišlo na nekoliko fragmenata keramike. Bližih podataka nema. Po S. Dimitrijeviću imaju naselja na bregovitijim terenima preko 200 m (Vel. Trojstvo, Martinac) već izvjesni gradinski karakter.

Među nalazima iz Martinca u GMBj ima i nalaza iz kasnijih epoha (možda rana faza kulture žarnih polja). Nesigurna je atribucija jednoga kamenog mlata i tri velike glinene grijalice s rupom, od kojih je jedna četvrtasta. Postoji i nekoliko užih crvenih ručica, ali nije sigurno što je od toga vučedolsko. Vučedolski ulomci su sive, crne i crvene boje. Postoji svega desetak ulomaka koji bi se pouzdano mogli atribuirati: ulomci bikoničnih vrčica, cilindrična flašasta posudica (T. 2: 7), dva bikonična trbušna fragmenta vrča ukrašenoga vertikalnim urezanim cikcakom i ubodima u gornjemu dijelu (T. 2: 6), fragment ukrašen urezivanjem, duborezom i žigosanim ubodima (T. 2: 5), nekoliko ravnih dna lonaca ili vrčeva, te ulomci lonaca s kaneliranim barbotinom u donjem dijelu. Iz Martinca je i jedan posve nemarno i asimetrično oblikovani crveni vrč za koji postoji podatak da ga je iskopao Janko Živoder (T. 2: 8). Visina mu je 9,5 cm, promjer trbušnog dijela 11,2 cm, promjer otvora 8,4 cm, a promjer dna 7,5 cm. S. Dimitrijević pripisuje lokalitet slavonsko-srijemskom tipu.¹³ Faza II vučedolske egzistencije u SZH. Materijal u GMBj.

5. Letičani, Bukvik

Mjesto Letičani nalazi se na Bilogori, oko 6 km sjeveroistočno od Bjelovara. Na šumovitom brijegu Bukovik nalaze se sela Letičani, Grginac i Markovac. Najbliže izmjerene nadmorske visine su 137 i 147 m. Od ranije su poznati sopotski i lasinjski nalazi na dva lokaliteta. God. 1965. ustanovljeno je postojanje vučedolske zemunice na zemljištu Milana i Jurice Grbačića (Vinko Urh). Zemunica je navodno bila oktogonalnog oblika, promjer joj je bio oko 2 m, a nalazila se u dubini od 80 cm (nije jasno je li se jama nalazila na toj dubini ili joj je to dno). Na njezinoj periferiji nađene su rupe od kolaca promjera 10 cm, koji su bili nagnuti pod kutom 40—45 stupnjeva, što je Z. Lovrenčevića navelo na pomisao da je imala izgled oniskog čunja ili kupole. Cijela unutrašnjost imala je debeli sloj crvenoga maza na kome su nađeni tragovi kore.¹⁴ Zbog relativno malih dimenzija jame, ne smatram da se radi o pravoj zemunici, nego o poluzemunici. Nadalje, nije jasno je li taj lokalitet, s kojega u GMBj potječe i materijal s bilješkama V. Urha (»Letičani-Bukvik 1971. g«), u blizini Letičana ili Grginca, jer Lovrenčević to ne spominje izričito. Premda materijal koji je nama

dostupan očito nije s istoga mjesta kaon aj iz 1965. god., držim da se radi o istome lokalitetu kojega će biti najbolje imenovati kao Letičani-Bukvik, jer ga je tako imenovao nalaznik.

U GMBj s ovoga lokaliteta se nalaze kamena motika, jedan uteg iz pečene gline u obliku koji oponaša kamenu sjekiricu, te nešto keramike. Izuzev dva rubna ulomka (T. 6: 3, 7), sva keramika je dosta nemarno oblikovana, a u fakturi ima primjese pijeska, usitnjenoga kamena i vapnenca. Boja posuda je siva, crvena i smeđkasta. Od tehnika ukrašavanja zastupljeno je brazdasto urezivanje (T. 6: 2, 4, 9), obično urezivanje (T. 6: 1, 3, 5—8, 11), duborez (T. 6: 1, 5, 8) i ubadanje (T. 6: 7). Od motiva prisutni su: iscrtkani trokuti (T. 6: 4), cikcak traka u negativu i pozitivu (T. 6: 1, 3, 9), rombovi (T. 6: 11), vertikalne cikcak linije na trbuhu s horizontalnim ubodima ispod vrata (T. 6: 7), te X-motiv u kosoj traci (T. 6: 2, 9). Prepoznatljivi oblici su: bikonične zdjele (T. 6: 2, 9), lončići (T. 6: 7) amforice (T. 6: 1, 5), lonci (T. 6: 10). Vrč ima trakastu ručku od oboda (T. 6: 11), kao i još jedan vrč koji na ručki ima pravokutnik izveden tehnikom brazdastog urezivanja. Faza II egzistencije vučedolskog stanovništva u SZH.¹⁵ Svakako treba spomenuti da jedan ulomak oblikom, izradom i ukrasom liči na badenske primjerke (T. 6: 7). Materijal iz god. 1971. nalazi se u GMBj.

6. Mikleuška, Marić gradina

Mikleuška se nalazi na Moslavačkoj gori, oko 20 km sjeverno od Kutine. Marić gradina nalazi se sjeverno od sela, na uzvisini od oko 300 m, a zapadno je od potoka Kamenjače. Sa zapadne strane je uspon vrlo strm, dok je lakši pristup s južne strane, putem koji vodi iz sela. Sjevernu i zapadnu stranu okružuje potok. Gradina je smještena usred prostora obraslog šumom. Najviši plato je prostran i pokriven travom, a površina mu je 84×33 m. S istočne strane, na terasi ispod platoa, nalazi se izvor vode. S južne strane uočljivo je uzvišenje okruženo jarkom, koje se nadovezuje na plato, dok se s jugozapadne strane platoa nalazi terasa polumjesečastog oblika (vel. 72×50 m), koja se nastavlja na uzvišenje s južne strane. Gradina izrazito dominira nad ostalim terenom. Na njoj je konstatiran kontinuitet života od neolita do latena (prilikom pregleda materijala nije zapažena tipična latenska keramika).¹⁶

God. 1964. tu je postavila nekoliko sondi D. Iveković. Samo sonda B i sonda C dale su vučedolski materijal. Sonda B nalazila se s jugoistočne strane gradine, veličina joj je 10×2 m. Humus je bio debeo 20 cm, ispod njega je crveno-crna zemlja izmiješana s keramikom, a na 80 cm nalazi se zdravica. Vučedolska keramika nalazena je na dubini od 40 do 80 cm. Prema D. Iveković tu je nađeno i nešto fragmenata badenske keramike, no nikakva keramika srodna badenskoj ne nalazi se u Muzeju Moslavine u Kutini (dalje: MMK). Očito se radi o kasnobrončanodobnim ili halštatskim drškama koje nadvisuju obod.¹⁷ Sonda C smještena je na sjevernom platou gradine, a veličina joj je bila 5×3 m. Obje sonde orijentirane su smjerom istok-zapad. D. Iveković za nalaze tvrdi da su isti kao u sondi B.¹⁸

U MMK čuva se oko 25 ulomaka prepoznatljivih vučedolskih posuda. Boja im je crveno-smeđa, siva i crvena. Faktura je bez ikakvih primjesa (izuzev ponegdje malo pijeska), gotovo sve posude je ugláčano. Gotovo sve bikonične zdjele su ukrašene (T. 1: 1, 8). Od oblika još su prepoznatljive zaobljene zdjele (T. 1: 4, 10), terine (T. 1: 3, 5), ukrašene kupe sa zadebljanim obodom (T. 1: 9), vrčevi s drškom od oboda (T. 1: 6-drška), kuglasti lonci bez vrata s metličastim ukrasom u donjem dijelu i pseudodrškicom, te dvije posebno lijepo ukrašene i oblikovane amfore.¹⁹

Ukrašavanje je krupno, s velikim motivima, dubokim urezima, krupnim dubozom i rovašenjem, tako da ornament djeluje masivno i teško. Tehnike ukrašavanja su: obično urezivanje (T. 1: 1—4, 6—10), obični i grubi krupni duborez (T. 1: 1, 4, 5, 8, 9), rovašenje (T. 1: 1—3), rijetko pravo brazdasto ubadanje (T. 1: 3, 10), okruglo žigosanje (T. 1: 5). Kod grubljega posuđa postoje tanki barbotin, metličasto prevlačenje i otisci nokta u traci i stijenki posuda. U GMBj čuva se jedna mala kupa sa zaravnjenim obodom, navodno također iz Mikleuške, a na njoj je ukras izveden običnim i brazdastim urezivanjem.

Ornamentalni motivi su uglavnom smješteni u metopama i frizovima. To su: cikcak trake i linije u negativnoj i pozitivnoj izvedbi (T. 1: 1—3, 8—10), iscrtkani trokuti (T. 1: 4, 6, 10), ravne horizontalne i okomite linije (T. 1: 1, 3, 7, 9, 10), te geometrijski likovi za uokvirivanje motiva, uglavnom pravokutnici i rombovi (T. 1: 2, 3, 6). Amfore su ukrašene velikim X-motivima, romboidnom rozetom i cikcak linijom s trokutima.²⁰ Tim amforama vjerojatno pripada i ukrašena drška (T. 1: 2). Jedna drška je lasinjska ili lasinjoidna (T. 1: 7), što ima kronološku težinu, jer je motiv sličan stolisniku poznat na više mjesta u lasinjskom materijalu.²¹

Treba naglasiti da materijal s Marić gradine nije signiran ni inventiran po sondama (dio materijala nije uopće signiran), te ga se ne može razdijeliti. Očito bi na ovome važnom lokalitetu bilo potrebno reviziono iskapanje. Lokalitet treba datirati, kako je to već učinjeno, u B-2 stupanj vučedolske kulture,²² no nije sasvim jasno radi li se o završetku ili srednjoj fazi toga stupnja. Faza I vučedolske egzistencije u SZH.

7. Prnjarovac

Gornji i Donji Prnjarovac nalaze se oko 10 km istočno od Ivanić-Grada. Ne zna se točno lokacija materijala koji se s oznakom »Prnjarovac kod Križa« čuva u MMK. Prnjarovac se smjestio na obroncima Moslavačke gore, no bližu nadmorsku visinu ne znamo.

Postoji svega desetak ulomaka keramike: ulomak lonca s cilindričnim vratom i tankim barbotinom dolje, koji ima i trokutasto žigosanje (T. 2: 3); mali ulomak ukrašen nekakvim nejasnim geometrijskim motivom, s djelomično sačuvanom bijelom inkrustacijom, motiv je duboko urezan (T. 2: 4); vrčić s trakastom drškom koja polazi od oboda (T. 2: 1); obična vučedolska bikonična zdjela (T. 2: 2); ulomak s plastičnom trakom i otiskom prsta u njoj; mala bikonična zdjelica; ulomak zaobljene terine; jedno ravno dno, možda od šuplje noge kupe na nozi. Boja posuda je siva, crvenkasta i sivo-smeđa. U fakturi se nalaze primjese pijeska i vrlo usitnjenoga kamena. Ulomak s urezanim ornamentom (T. 2: 4) ima i brazdasto ubadanje. Materijal općenito treba atribuirati kasnoj vučedolskoj kulturi, vremenu koje odgovara C stupnju — fazi II vučedolske egzistencije u SZH.

8. Koprivnička Rijeka, Rudina I

Gradinasti teren Rudina I nalazi se u šumi na istočnim obroncima Kalničkoga gorja, iznad sela Koprivnička Rijeka i riječice Koprivnice.²³ Od središta Koprivnice teren je zračnom linijom udaljen 19 km jugozapadno. Najbliža izmjerena nadmorska visina iznosi 268 m. Rudina I dominira iznad okolnoga terena i kontrolira dolinu riječice Koprivnice prema istoku, a jedini lagani pristup moguć je od strane jugozapadnoga brijega (Rudina II), gdje postoji blagi uspon i uža zemljana traka koja

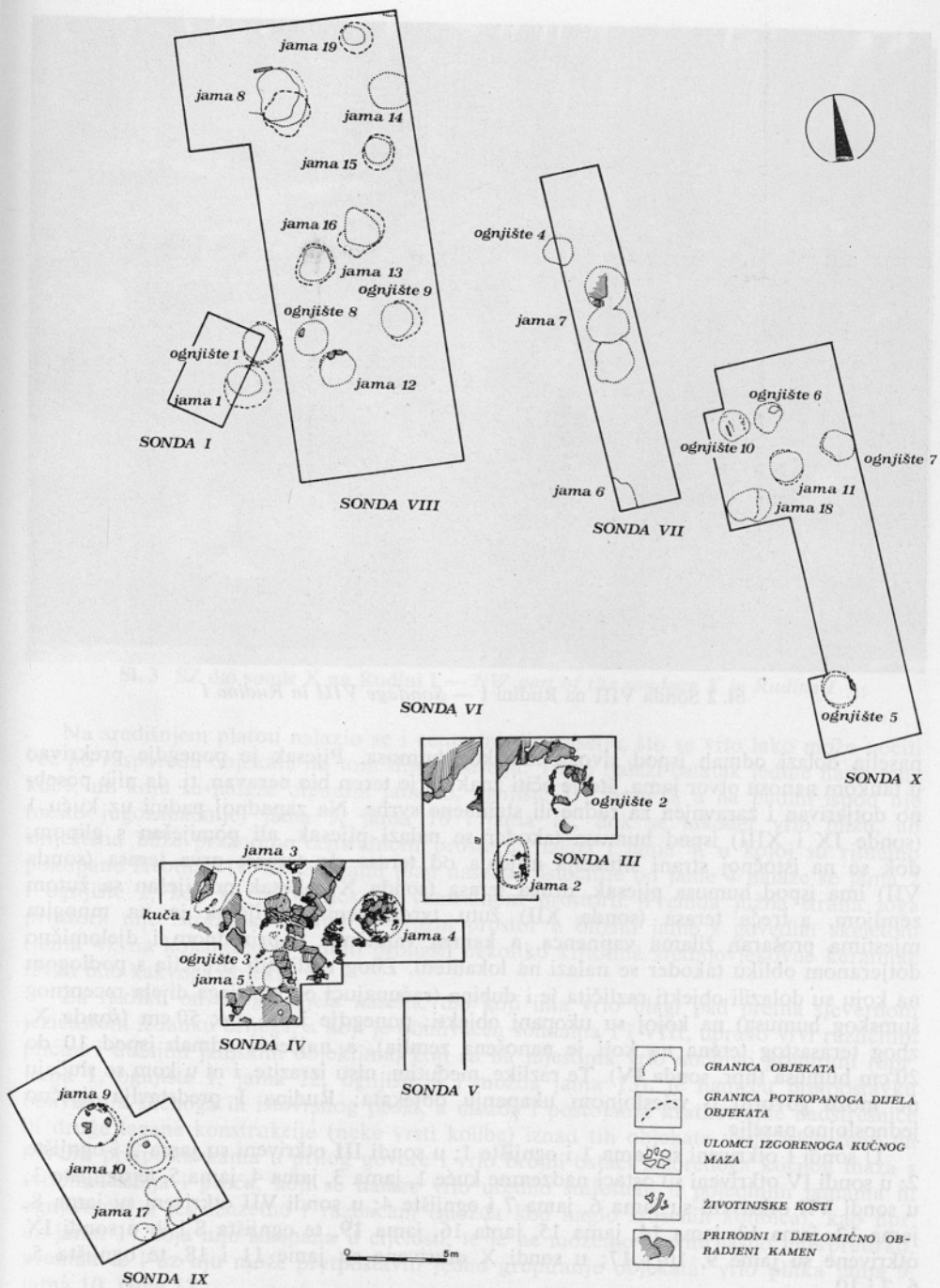

Sl. 1 Rudina I kod Koprivničke Rijeke — *Rudina I near Koprivnička Rijeka*

povezuje ova dva brijega. Očito je da je to jedan prirodni gradinasti teren, kojemu su terase na istočnoj strani vjerojatno namjerno zaravnjene.

Godine 1978. istraživanje su zajedno započeli Gradski muzej Križevci i Muzej grada Koprivnice.²⁴ Tom prilikom otvorena je površina od 222 m² u 7 sondi, te je otkriveno 11 objekata od kojih 4 nisu dovršena te godine. God. 1979. iskapanje je nastavio sam Muzej grada Koprivnice.²⁵ U šumi se pretežno nalaze stara bukva, hrast i grab, što je olakšalo istraživanje, budući da su ostale prilično velike površine bez stabala, na koje smo postavili sonde. S druge strane, stalni problem predstavljale su žile stabala, jer ih je trebalo sjeći da bi se očistila površina sondi. Na nekim mjestima zbog takve situacije nismo mogli dobiti potpuno pouzdane obrise objekta (npr. sjeverni dio jame 8). God. 1979 otvorena je površina od 590 m² na Rudini I. Na Rudini I postavljeno je 6 sondi, od čega tri sonde nisu dale rezultate, tj. objekte (sonde XII, XIII i XIV; 1978. god. bez objekata su bile sonde II, V i VI). Sonda IX postavljena je na jugozapadnom brijegu, gdje smo također otkrili jedan jamski objekt, koji je sadržavao vrlo uništenu i usitnjenu keramiku, te ne znamo kojoj kulturi pripada, ali opći izgled upućuje na grubu vučedolsku keramiku. Na žalost, do budućih istraživanja ostaje otvoreno pitanje odnosa između ta dva naselja. Sav materijal u Muzeju grada Koprivnice (dalje: MGKc).

Na Rudini I je do danas otvorena površina od 812 m², te konstatirano postojanje slijedećih objekata: ostaci nadzemne kuće 1, 19 jama i 10 ognjišta, te počeci tri nejasna objekta uz rubove sonde VIII (v. horizontalni plan). Svi objekti na centralnom i sjevernom dijelu Rudine I ukopani su ili postavljeni na žuti pijesak, koji na tim dijelovima

Rudina I, horizontalni plan

Sl. 2 Sonda VIII na Rudini I — *Sondage VIII in Rudina I*

naselja dolazi odmah ispod sivoga šumskog humusa. Pijesak je ponegdje prekrivao u tankom nanosu otvor jama, što je očiti znak da je teren bio neravan, tj. da nije posebno dotjerivan i zaravnjen za radne ili stambene svrhe. Na zapadnoj padini uz kuću 1 (sonde IX i XIII) ispod humusa također se nalazi pijesak, ali pomiješan s glinom, dok se na istočnoj strani situacija mijenja od terase do terase: prva terasa (sonda VII) ima ispod humusa pijesak, druga terasa (sonda X) pijesak pomiješan sa žutom zemljom, a treća terasa (sonda XII) žutu tvrdnu zemlju. Pijesak je na mnogim mjestima prošaran žilama vapnenca, a kamen vapnenac u prirodnom i djelomično dotjeranom obliku također se nalazi na lokalitetu. Zbog različitih situacija s podlogom na koju su dolazili objekti različita je i dubina (računajući od gornjega dijela recentnog šumskog humusa) na kojoj su ukopani objekti: ponegdje je to čak 50 cm (sonda X, zbog terasastog terena na koji je nanošena zemlja), a najčešće odmah ispod 10 do 20 cm humusa (npr. sonda IV). Te razlike, međutim, nisu izrazite, i ni u kom se slučaju ne može govoriti o višeslojnom ukapanju objekata: Rudina I predstavlja tipično jednoslojno naselje.

U sondi I otkriveni su jama 1 i ognjište 1; u sondi III otkriveni su jama 2 i ognjište 2; u sondi IV otkriveni su ostaci nadzemne kuće 1, jama 3, jama 4, jama 5, te ognjište 3; u sondi VII otkriveni su jama 6, jama 7 i ognjište 4; u sondi VII otkriveni su jama 8, jama 12, jama 13, jama 14, jama 15, jama 16, jama 19, te ognjišta 8 i 9; u sondi IX otkrivene su jame 9, 10 i 17; u sondi X otkrivene su jame 11 i 18, te ognjišta 5, 6, 7 i 10.

Sl. 3 SZ dio sonde X na Rudini I — NW part of the sondage X in Rudina I

Na središnjem platou nalazio se i centralni dio naselja, što se vrlo lako može uočiti već po rasporedu objekata na tom dijelu naselja. Tu se nalazi ostatak jedine nadzemne kuće, uz koju se nalaze otpadna jama 3, ognjište 3 i jama 5, a na padini ispod nje (nešto jugozapadnije) jama 9, jama 10 i jama 17, dok se također vrlo blizu, ali smještena bliže praznome centralnom prostoru, nalazi i jama 4, u kojoj su ritualno pokopane životinje (v. horizontalni plan naselja). Istočnije od jame 4 nalaze se jama 2 i ognjište 2, koji su još uvijek na centralnom prostoru. Premda južna strana toga prostora nije istražena, uočljiv je prazni prostor u blizini jame s govedim skeletom (jama 4), na kojemu smo jedino pronašli nekoliko krhotina srednjovjekovne keramike izvan bilo kakvoga objekta.

Za razliku od ovoga dijela naselja, dio koji ima vrlo blagi pad prema sjevernom jezičastom izdanku brijega, a koji je obuhvaćen sondama I i VIII, upravo vrvi različitim plićim i dubljim jamskim objektima, koji su na mjestima vrlo uočljivo grupirani (npr. jama 1, ognjište 1, jama 12, ognjište 8 i možda jama 13), te nameću pretpostavku obavljanja sličnoga ili istovrsnog posla, a možda i postojanja kratkotrajne nadstrešnice ili druge lagane konstrukcije (neke vrsti kolibe) iznad tih objekata. Nije isključeno da takvim pretpostavkama u prilog govore i vrlo brojni ostaci izgorenoga kućnog maza s otiscima šiblja i pruća, koji se nalaze vrlo uredno smješteni u pojedinim jamama ili ognjištima, a tek izuzetno i razbacani (možda kod naglo srušenih kolibica), kao npr. uz jamu 17 koja nije iskopana u cijelosti, te je ne možemo sasvim jasno interpretirati, premda se i uz nju može pretpostaviti jedno grupiranje objekata: vrlo plitka jama 9, jama 10, jama 17.

Sl. 4 Rudina I, ognjište 10 — Rudina I, hearth 10

Takvim pretpostavkama u prilog može govoriti i zanimljiv položaj objekata u sondi X, tj. u njezinu sjevernom dijelu: na zaravnjenoj terasi nalaze se ognjišta 6 i 7, razbacani maz uz ognjište 7, te jama 11; na padini brijega odmah iznad ovih objekata nalaze se ukopani u zemlju jama 18 i ognjište 10 (na kojemu je pronađen i jedan žrvanj, tri glinena roga, te tanki komadić lima). Takav raspored omogućava naslanjanje šatorasto-kolibaste konstrukcije na padinu. Međutim, posvemašnji nedostatak rupa za kolčeve-nosače krovne konstrukcije stvara ipak nedoumnicu (jedino su pronađene rupe od 4 kolca na podu kuće 1). Možda se tako dogodilo zbog pijeska u kojemu nakon truljenja i hodanja tanki kolčevi vjerojatno ne ostavljaju posebno uočljivi trag. Također je moguće da su neki od ovih objekata, naročito jame za otpatke i ognjišta, stajali na otvorenom prostoru, tj. da nisu bili natkriveni. To bi se prije svega moglo odnositi na ognjišta i jame koji stoje relativno zasebno, npr. jama 2 i jama 4, te ognjište 5.

Debljina sloja s nalazima u pojedinim objektima, tj. sloja ispod humusa a negdje i tanjega sloja pijeska, različita je kod različitih objekata: u jami 1 taj sloj je oko 120 cm, na ognjištu 1 oko 65 cm, u jami 2 oko 115 cm, na ognjištu 2 oko 160 cm (uska i duboka jama je ispunjena mazom), u jami 3 oko 180 cm, na ognjištu 3 oko 60 cm, u jami 4 oko 180 cm, na ognjištu 4 oko 30 cm, u jami 5 oko 165 cm, na ognjištu 5 oko 40 cm, u jami 6 (istraženom dijelu) 70 cm, na ognjištu 6 oko 40 cm, u jami 7 različito (7-A: 20 cm, 7-B: 50 cm, 7-C: 25 cm; jama je duga 5,5 m), na ognjištu 7 oko 50 cm, u jami 8 oko 120 cm, na ognjištu 8 oko 50 cm, u jami 9 oko

40 cm, na ognjištu 9 oko 60 cm, u jami 10 oko 115 cm (figurica jelena na 87 cm), na ognjištu 10 oko 60 cm (komadić metala na 45 cm), u jami 11 oko 40 cm, u jami 12 oko 80 cm, u jami 13 oko 110 cm, u jami 14 oko 50 cm, u jami 15 oko 40 cm, u jami 16 oko 100 cm, u jami 17 različito (početak oko 20 cm, istočni dio oko 75 cm, južni dio oko 50 cm), u jami 18 oko 85 cm, u jami 19 oko 190 cm (kostur manje divlje svinje na 125 cm — sl. 5).

Najdublji objekti su jama 19, jama 3, jama 5 i jama 4. Ognjišta su uglavnom debljine oko 40 do 60 cm, a jedini veliki izuzetak je ognjište 2, zbog razloga koji su naprijed navedeni. Jamski objekti su vrlo različitih dubina, što je i razumljivo zbog različitih namjena. Najkraće su upotrebljavane, odnosno najpliće su jame 15, 11, 9, 14, te jama 7: njihove dubine kreću se od 20 do oko 50 cm, što sugerira zaključak o prilično kratkoj upotrebi.

Sl. 5 Rudina I, divlja svinja u jami 19 — *Rudina I, wild boar in pit 19*

Stambenih objekata ima vrlo malo, tj. gotovo da ih i nema. Za jamu 17 u sondi IX možemo s oprezom pretpostaviti jednu takvu funkciju, ali je to ipak nesigurno, budući da nije iskopana u cijelosti. Maz koji je ovdje razbacan vjerojatno potječe od srušene krovne konstrukcije. Kuća 1, prema raspoloživim podacima o njoj i objektima oko nje, predstavlja bogatu kuću za stanovanje. Sigurne nastambe su i jama 7 u sondi VII i jama 8 u sondi VIII. Jama 7 (horizontalni plan) postavljena je na prvoj istočnoj terasi. Sastoji se od tri dijela nejednake dubine: prvi dio je plići, drugi najdublji, a treći (7-C), u kojemu se nalazi i ognjište, ponovno je plići. Sektor 7-C odvojen je vjerojatno zbog funkcije (kućno ognjište) od sektora 7-B poslaganim kamenom. Jama 7 ukupno

je dugačka 5,5 m i sigurno je imala neku vrst krova, premda pravih ostataka krovne konstrukcije nema. Zanimljivo je da vrlo blizu te jame stoji ognjište 4, premda u sektoru 7-C postoji jedna vrst ognjišta. Oba ognjišta su očito bila u upotrebi potpuno istovremeno, samo su bila namijenjena različitim potrebama. Ognjište na otvorenom bolje je služilo pečenju ubijenih životinja, dok je kućno ognjište bolje odgovaralo običnom kuhanju i pečenju, a imalo je i prednost da se nije gasilo zbog jake kiše, pošto je bilo pod krovom. U kakvoj su vezi s ovom jamom jama 6 i istočni prostor uz nju, na kome je pronađen razbacani izgorjeni maz i keramika, danas ne možemo reći. Moguće je da neke posebne veze nisu imale.

Jama 8 očito također predstavlja nekakvu nastambu. Uz njezin sjeverni rub, koji je zajedno s dijelom sjeverozapadnog i istočnoga ruba relativno nesiguran, budući da je žilje stabala jako rastreslo humus i onemogućilo točno praćenje, našli smo izgorenu (pougljenjenu) drvenu gredu približnoga smjera istok-zapad. Ova jama, za razliku od jame 7, nije smještena na zaravnjenom terasastom zemljištu, nego na padini. Istočno uz nju nalazi se sloj žute gline, dok je sama jama smještena na rastresitom pjeskovitom terenu. Najveća joj je dubina oko 120 cm, a približne dimenzije koje su se mogle utvrditi su $3,1 \times 2,3$ m. Greda na sjevernoj strani mogla je predstavljati neku vrst praga, ali isto tako može biti dio krovne konstrukcije. U drugom slučaju mogla je služiti kao jedan od okomito postavljenih stupova koji su označavali ulaz, a gornjim dijelom činio je podlogu ravnoj ili prije malo zakošenoj laganoj krovnoj konstrukciji, koja se južnim svojim dijelom mogla naslanjati ili na kratke stupiće ili direktno na pješčano tlo. Južni dio jame 8 ukopan je kotlasto, što indicira postojanje čvrstoga dijela iznad kupole. To bi mogao biti upravo južni dio krova, jer pijesak sam po sebi nije dovoljno čvrst da drži kupolastu konstrukciju. Gdje god je na lokalitetu primijenjena kupolasta konstrukcija (tj. kotlasta), uz gornje rubove jama nalazi se poslagani kamen, negdje u većoj, negdje u manjoj količini (npr. jama 5, ognjište 3 itd.). Kod jame 8 nema kamena, te bi njegovu funkciju mogao preuzeti južni završetak krova. Sa strane (bokova) mogao je također postojati pleter oblijepljen blatom, a možda su stajale i kože životinja, koje su vrlo vjerojatno i služile umjesto vrata. Naravno, također je moguće da je krov izgledao šatorasto, a tada bi greda stajala po sredini šatoraste konstrukcije kao sasvim pouzdan podupirač. Gornji dijelovi jame 19 i jame 13 sasvim su ispunjeni profiliranim kućnim mazom, koji vjerojatno potječe od zidne i krovne konstrukcije jame 8, pošto je za obje ove jame i inače očita funkcija jama za otpatke. Kao jama za otpatke služila je i jama 16. Sličnu funkciju je morala imati i jama 1. Jame 12, 14 i 15 služile su za neke radne procese: takav zaključak sugerira plitko ukapanje, manji broj nalaza, te specifičnost pojavljivanja nekih predmeta (žrvanj u jami 12 i u jami 19, blizu jame 14). Uz takve radne sektore obično se u blizini nalaze i ognjišta: uz jamu 12 su ognjišta 1, 8 i 9. Radnim jamama možemo imenovati jame 11 i 18 u sondi X, (uz jamu 18 je ognjište 10 na kojemu je također pronađen žrvanj), uz koje su također ognjišta, te jamu 9 u sondi IX, uz koju se nalazi otpadna jama 10. Na centralnom dijelu naselja jame 2 i 3 su sigurno služile za bacanje otpadaka, a nešto slično se može pretpostaviti i za jamu 5. Indikativno je da na tome dijelu naselja nema niti jednoga radnog prostora (tj. na istraženoj dijelu od 177 m²). U sjevernim dijelovima sondi III i VI nalazi se prirodni krupniji kamen vapnenac. Međutim, sonda IV upravo je krcata neobrađenim i poluobrađenim kamenim blokovima koji okružuju s istočne strane jamu 3, ognjište 3 i jamu 5, a samim tim i kuću 1, te dolaze sa zapadne strane životinjskoga groba (jama 4), gdje su upotrijebljeni i uz grob i iznad životinjskih kostiju u jami (sl. 6; sl. 7/a).

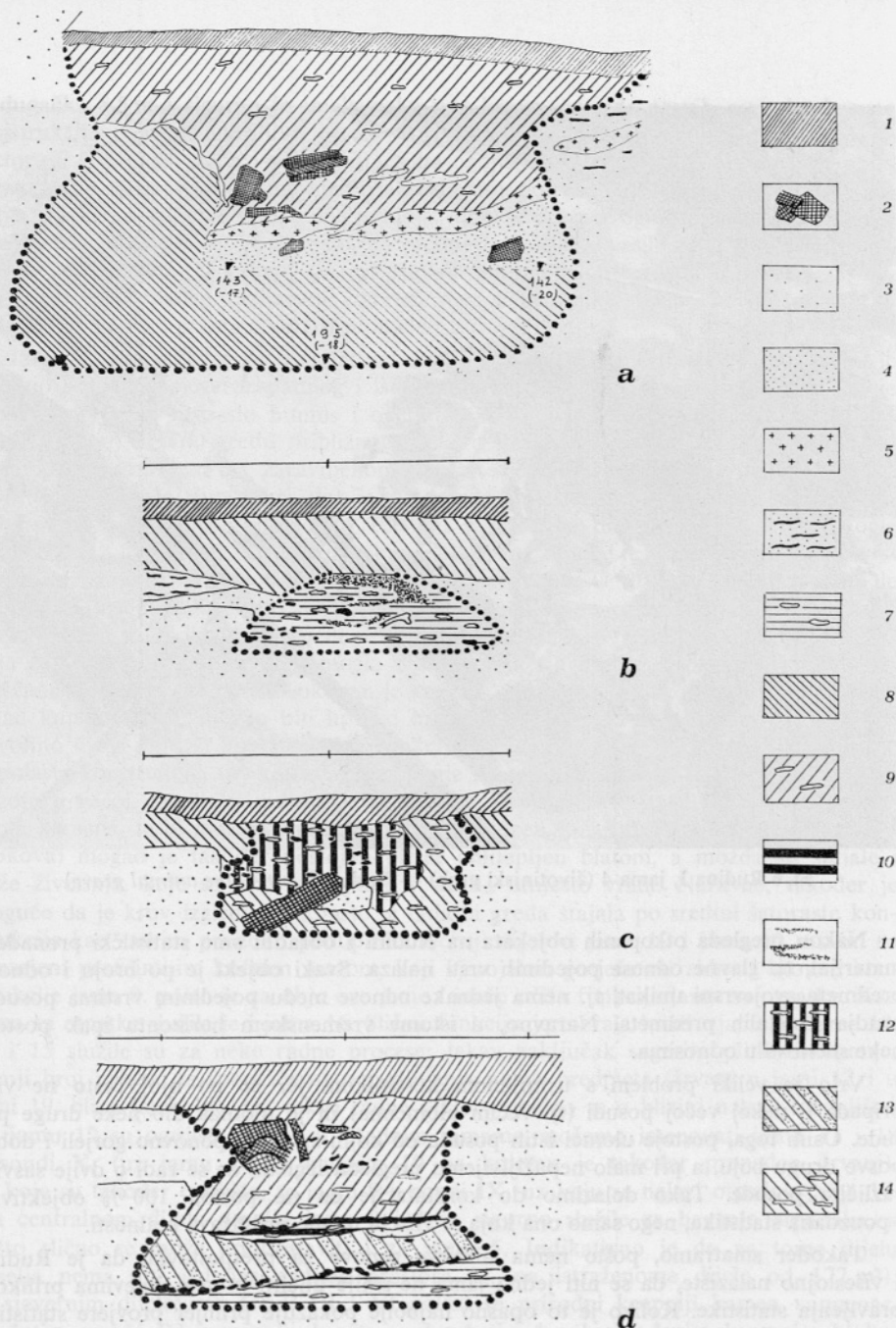

Sl. 6 Rudina I, jama 4 (životinjski grob) — Rudina I, pit 4 (the animal grave)

Nakon pregleda otkopanih objekata na Rudini I obradili smo statistički pronađeni materijal, tj. glavne odnose pojedinih vrsti nalaza. Svaki objekt je po broju i odnosu predmeta svojevrsni unikat, tj. nema jednake odnose među pojedinim vrstima posuda, orudja i ostalih predmeta. Naravno, u istome vremenskom horizontu ipak postoje neke sličnosti u odnosima.

Vrlo je veliki problem s usitnjenom keramikom jer se po njoj često ne vidi pripada li nekoj većoj posudi (tj. većim ulomcima) ili je ulomak dio neke druge posude. Osim toga, postoje ulomci istih posuda od kojih su jedni ponovno gorjeli i dobili posve drugu boju, a pri malo nepažljivijemu pregledu izgleda da se radi o dvije sasvim različite posude. Tako dolazimo do konstatacije da ne postoji 100 % objektivna i pouzdana statistika, nego samo ona koja se više ili manje približava realnosti.

Također smatramo, pošto nema nikakve osnove za pretpostavku da je Rudina I višeslojno nalazište, da se niti jedna jama ne smije dijeliti prema slojevima prilikom pravljenja statistike. Koliko je to opasno najbolje pokazuje primjer provjere statistike jama u Starčevu: jama 5-A npr. ima posudu čiji fragmenti su se nalazili u različitim slojevima (rekonstrukcija br. 1 B. Korošca), na ukupnoj dubini 1,24 m.²⁶ U nekoliko jama na Rudini I imamo sličan slučaj, što je dobar pokazatelj da je i ovdje potreban veliki oprez.

Sl. 7 Koprivnička Rijeka, Rudina I: vertikalni profili (vertical profiles) — a jama (pit) 4; b ognjište (hearth) 5; c ognjište (hearth) 10; d jama (pit) 10; 1: crni šumski humus (black forest humus); 2: kamen (stone); 3: žuti pijesak (yellow sand); 4: sivo-žuti pijesak (grey-yellow sand); 5: smeđkasti pijesak (brownish sand); 6: žuti pijesak prošaran vapnom (yellow sand speckled with chalk); 7: tamna, pepeljasto-siva zemlja s mnogo pepela i keramike (dark, ash-grey earth with a lot of ashes and sherds); 8: maslinasto-siva nabijena zemlja (olive-grey compressed earth); 9: sivo-smeđa zemlja s tragovima čadji i maza (grey-brown earth with traces of soot); 10: crna i siva pepeljasta zemlja (black and grey earth with ashes); 11: crvena pečena zemlja (red burnt earth); 12: crveno-pepeljasta pješćena zemlja s nalazima (red-ashen sandy earth with finds); 13: žuto-siva sipka zemlja (yellow-grey light earth); 14: žuto-smeđa tvrda zemlja s nalazima (yellow-brown hard earth with finds)

Kod statistike uzimali smo u obzir samo materijal iz pronađenih objekata, dok ostali nismo uzeli u obzir. Ukupno je iz god. 1978. i 1979. s Rudine I poznato 1070 predmeta. Na keramiku u užem smislu (posuđe) otpada 927 predmeta. Od toga je 566 primjeraka fine keramike, a 361 primjerak grube. Odnos gruboga i finoga posuđa je 1 : 1,5, tj. fino posuđe prevladava. Ovaj podatak treba uzimati oprezno, uzimajući u obzir keramičku cjelinu Rudine I, gdje zapravo pravoga finog posuđa ima vrlo malo i kompletan materijal više liči na prijelaznu keramiku nego na finu ili grubu.

Grubo posuđe, tj. posuđe za svakodnevnu upotrebu, oblikovano je u pravilu, tj. u većini slučajeva, zadovoljavajuće dobro. U fakturi se nalaze pijesak i usitnjeni kamen kao primjese. Stijenke posuda su pretežno debele, ali su nalaženi i primjerci s tanjim stijenkama. Česta je crna jezgra u presjeku posuda. Barbotin n i k a d a nije apliciran na gornji nego samo na donji dio posude, dok je kod pojedinih posuda postavljena plastična traka bez barbotina ispod nje. Kod lonaca s barbotinom u donjem dijelu, ponekad je uglačen cilindrični vrat. Boja posuđa je različita: crvena, oker, smeđa, siva. Siva se boja nalazi na manjemu dijelu gruboga posuđa nego prve tri boje.

Od 361 primjerka određenim oblicima pripada 279 primjeraka grube keramike i kod razmatranja zastupljenosti oblika u obzir dolazi ovaj drugi broj.

Vrsti grubog posuđa

a) Lonci i lončići: Lonci s dvije drške (T. 7: 7), horizontalnim otiskom nokta ili prsta u stijenci posude ili plastičnoj traci te barbotiniranim trbuhom (79 = 28,3 %); lonci s barbotiniranim trbušnim dijelom (113 = 40,5 % — T. 17: 7; T. 17: 5); lonci i lončići bez barbotina (50 = 17,9 %), s plastičnom trakom ispod valovitog ili običnog oboda ili na bikoničnom trbuhu ponekad, ili sa žigosanjem (T. 7: 8; T. 13: 3, 7; T. 14: 7; T. 17: 5); lončići slični vrču (18 = 6,4 %), s barbotinom u trbušnom dijelu, ponekad preko barbotiniranog dijela imaju tupo urezivanje (T. 7: 1); vrč — lončić bez barbotina s drškom od oboda (2 kom.), na trbuhu ima kaotičke dublje ureze i plastičnu traku (T. 7: 11). Lonci i lončići s barbotiniranim trbuhom ukupno čine 75,2 % oblika.

b) Ostali oblici: Terinoidne duboke zdjele (4 = 1,4 %), s barbotiniranim donjim dijelom (T. 11: 9); terinoidne duboke zdjele bez barbotina (3 = oko 1 %), obično s plastičnim aplikacijama ili dugmetom u gornjem dijelu (T. 15: 5); minijaturne šalice i kupe (3 kom = oko 1 % — T. 7: 3, 4).

Vrsti ukrašavanja

Barbotin (228 = 63,4 %): obični barbotin (T. 7: 7; T. 13: 7; T. 17: 7); kanelirani barbotin (T. 11: 9). Metličasto prevlačenje barbotiniranog dijela (15 = 4,1 %). Otisci prsta i nokta u plastičnu traku ili stijenku (114 = 31,5 % — T. 13: 3; T. 14: 7; T. 15: 5). Žigosanje — okruglo, četvrtasto i trokutasto (18 = 4,9 % — T. 13: 7). Pojedinačne plastične aplikacije — dugme, bradavica (11 = oko 3 % — T. 15: 5; T. 17: 5). Kaotični urezi (2 kom. — T. 7: 1,11). Napomena: kod izračunavanja odnosa ukrašavanja uzet je u obzir sav grubi materijal, t. j. 361 komad.

Fino posuđe oblikovano je ponekad izuzetno dobro, ali kod većine primjeraka oblikovanje je nemarno ili nedovoljno pažljivo. Primjesa u fakturi je pijesak, no ponekad se nalazi i vrlo usitnjen kamen. Boja posuda je pretežno crna, siva i smeđa, ali su zastupljene i posuđe oker i crvene boje. U presjeku posuda ponekad je vrlo uočljiva tamnija jezgra. Neukrašeno posuđe često ima uglačanu površinu s visokim sjajem (npr. bikonične zdjele, vrčevi i amfore s cilindričnim vratom). Apsolutnu prevlast u inventaru fine keramike ima neukrašeno posuđe. Od 566 primjeraka posuđa ukrašeno je 67, a neukrašeno 499 komada. Odnos ukrašenoga i neukrašenoga posuđa je 1 : 7,44, što znači da je ukrašenih primjeraka u finoj keramici 11,83 %.

Najčešće su ukrašene bikonične zdjele (26 puta), zatim terine (14 puta) i vrčevi s drškom od oboda (8 puta; tu nije uračunato pet primjeraka vrčeva s barbotinom u trbušnom dijelu). Kupe i amfore ukrašene su rijetko, dok su amforice u pravilu ukrašene. Kod fine keramike oblici su prepoznatljiviji u 439 slučajeva, te u izračunavanju međusobnih odnosa pojedinih oblika i postotaka zastupljenosti oblika upotrebljavamo taj broj nalaza.

Vrsti finoga posuda

a) Bikonične zdjele — pretežno crne i sive boje (134 = 30,5 %) s uvučenim gornjim konusom (T. 8: 4; T. 11: 4; T. 14: 3, 4; T. 15: 2; T. 16: 7), sa slabije ili jače izvijenim obodom (T. 12: 2; T. 13: 1; T. 14: 5), s relativno okomitim gornjim konusom (T. 10: 3, 4, 6, 8, 11; T. 11: 5; T. 14: 2—5; T. 15: 2; T. 16: 1, 3, 7) i bikonične terinoidne zdjele s rebrastom drškom (T. 18: 5).

b) Zaobljene zdjele (16 = 3,6 %).

c) Terine (39 = 8,8 %): klasične terine (T. 14: 8; T. 16: 2, 5, 8) i terinoidne dublje zdjele slične dubokoj kupi ili zaobljenoj zdjeli, ponekad imaju zadebljeni obod (T. 11: 2, 6; T. 13: 5).

d) Kupe (16 = 3,6 %): kupe na nozi (T. 10: 1), šuplja noga (T. 18: 3), sa zadebljanim obodom (T. 14: 1), sa zadebljanim obodom, koji je slabije ili jače uvučen (T. 15: 3).

e) Male kupe i šalice (8 = 1,8 %): male kupe s izvučenim obodom (T. 12: 7), ostale male kupe i male šalice s drškom uz rub.

f) Amfore i amforice (109 = 24,8 %): amfore s cilindričnim vratom trbušaste ili s visokim ramenima, te s dvije glatke široke drške na truhu, neukrašene, čine apsolutnu većinu (T. 7: 9; T. 8: 15; T. 13: 4), s rebrastim drškicama čije srednje rebro završava dugmetasto, rijetke su (T. 15: 4), amfore istoga tipa s jako izvijenim obodom (T. 17: 4) i amforice ili srednje velike amfore s cilindričnim vratom, rebrasto izvučenim, zaobljenim, ili bikoničnim truhom (T. 8: 1; T. 10: 10; T. 12: 6, 11, 12; T. 17: 6). Amforica ima ukupno devet komada.

g) Vrčevi i vrčiči s cilindričnim vratom, zaobljenim ili bikoničnim truhom i trakastom drškom od oboda do kraja vrata ili sredine truha (70 = 15,9 % — T. 7: 5, 10, 12; T. 8: 2; T. 11: 3), vrč s dva roščića (imitacija ansa lunata) na obodu iznad drške (T. 15: 1), zdepasti vrčiči s blago bikoničnim ili zaobljenim truhom (T. 7: 2; T. 8: 3; T. 12: 1, 8) i izduženi vrčiči s bikoničnim, visoko podignutim truhom (T. 7: 6).

h) Lonci i lončići (36 = 8,2 %) s različito postavljenim plastičnim trakama na vratnom i ramenom dijelu koji je nagnut unutra (T. 13: 2; T. 17: 2), s više ili manje cilindričnim vratom i s drškom uz obod, slično dubokim šalicama (T. 17: 7).

i) Cilindrične flašice (9 = oko 2 %); jedan primjerak ima rupice pri obodu, ostalo su ulomci donjih dijelova; ponekad imaju poliranu prevlaku (T. 10: 2).

j) Cjedila (1 komad).

Tehnike ukrašavanja

Obično pliće i dublje urezivanje (47 = 70,1 % — T. 7: 5; T. 8: 1; T. 10: 3, 4, 6—9, 11; T. 11: 1, 5, 7; T. 12: 3—6, 9, 11; T. 14: 2—6, 8; T. 15: 1, 2; T. 16: 1—7; T. 17: 3; T. 18: 2, 4), brazdasto urezivanje (25 = 37 % — T. 10: 1, 10; T. 12: 8, 10, 12; T. 14: 1, 4; T. 16: 8; T. 17: 6; T. 18: 2), brazdasto urezivanje koje imitira otisak kotačića (T. 11: 4), duborez, često nepažljivo izveden (13 = 19,4 % — T. 10: 9—11; T. 11: 5; T. 12: 8, 10, 12; T. 14: 2; T. 15: 2; T. 16: 2; T. 17: 6), rovašenje (3 = 4,4 % — T. 10: 3; T. 11: 1), žigosanje (3 = 4,4 % — T. 10: 5; T. 11: 4; T. 13: 7), ubadanje (3 = 4,4 % — T. 11: 4; T. 14: 1), rebrenje drški (4 = 5,9 % — T. 8: 2; T. 18: 1, 5), otisci prsta i nokta u plastičnoj traci ili u stijenci posude (30 = 44,7 % — T. 17: 1, 2), pojedine plastične aplikacije-dugme, bradavica, privjesci s dugmetom (10 = 14,9 % — T. 17: 1, 5; T. 18: 1), barbotin u trbušnom dijelu posude (5 = 7,4 %), metličasto prevlačenje truha (2 kom.).

Ukrasni motivi javljaju se u devet osnovnih vrsti, često isprepleteni po nekoliko na istoj posudi. Izvedeni su gotovo isključivo urezivanjem, brazdastim urezivanjem, duborezom i rovašenjem — ako su centralni motivi, a žigosanjem, ubadanjem i duborezom — ako su porubni motivi.

Osnovni motivi

a) Cikcak motivi (34 = 50,6 %): horizontalne ili vertikalne cikcak linije (T. 7: 5; T. 9: 3, 4, 8; T. 10: 3; T. 11: 4; T. 12: 8, 11; T. 14: 2, 3, 4, 8; T. 16: 7), cikcak trake izvedene u pozitivu (T. 10: 1; T. 12: 6; T. 14: 1; T. 18: 4), cikcak trake izvedene u negativu (T. 7: 5; T. 8: 1; T. 10: 7; T. 12: 3, 6; T. 14: 8; T. 16: 7).

b) Trokuti (17 = 25,2 %): prazni trokuti (T. 10: 1; T. 14: 8) i trokuti ispunjeni crticama, mrežom ili ostalim motivima (T. 7: 5; T. 8: 1; T. 10: 7—9; T. 12: 4, 6; T. 15: 1; T. 16: 8; T. 17: 6).

c) Ostali geometrijski likovi (17 = 25,2 %) imaju gotovo isključivo namjenu uokvirivanja većih ili manjih osnovnih motiva; zastupljeni su romb, romboid, kvadrat, pravokutnik, meandar (T. 8: 1; T. 10: 4, 6, 8, 10; T. 11: 1, 5; T. 12: 8; T. 14: 2—4; T. 16: 2, 7).

d) X-motiv (9 = 13,4 %) javlja se rijetko samostalno, bilo u pozitivu ili negativu, obično je u traci, rombu ili kvadratu (T. 10: 4, 8—10; T. 12: 3; T. 16: 2; T. 17: 6).

e) V-motiv (6 = 8,9 %) u nizu, izveden trakama i samostalan, izveden urezivanjem (T. 10: 11; T. 17: 3, 6).

f) Križ (5 = 7,4 %): veliki križ u pozitivu i mali križ (T. 16: 1, 2, 4).

g) Šahovska ploča (1 kom) javlja se izvedena običnim urezivanjem i inkrustirana (T. 10: 7).

h) Ljestvičaste trake (2 kom. — T. 15: 2; T. 17: 3).

i) Samostalne vertikalne ili horizontalne linije (14 = 20,8 % — T. 12: 5; T. 16: 3).

j) Ispunjene ravne trake (3 = 4,4 %), horizontalne i vertikalne (T. 8: 1; T. 14: 5, 6).

Porubni motivi javljaju se uz rubove osnovnih motiva i nemaju veliko značenje u vizuelnom efektu, osim ako nisu duborezni. Mogu se podijeliti na četiri osnovna porubna motiva: žigosane točkice (T. 11: 4), žigosani kvadratići (T. 12: 12), crtice — kratki zarez, izvedeni običnim zarezivanjem (T. 10: 8; T. 12: 9; T. 14: 3), mali trokuti izvedeni duboreznom tehnikom (T. 10: 9—11; T. 11: 5; T. 12: 8, 10; T. 14: 2; T. 15: 2; T. 16: 2; T. 17: 6).

Ostali keramički nalazi na Rudini I

Idoli. Ukupno ih je 19. Svi, izuzev jednoga falusoidnog primjerka, glineni su. Možemo ih podijeliti u nekoliko grupa:

Zivotinjske figurice. Ukupno ih je 5 komada. Jedna figurica je nejasna, ali bi mogla prikazivati ježa ili ribu (T. 19: 11). Dvije figurice su zapravo samo mali i nejasni ulomci tijela. Vrlo je lijepa realistično oblikovana oštećena figurica jelena (T. 19: 12), dok za posljednju figuricu nismo sigurni predstavlja li ovcu ili svinju (T. 19: 8). Figurice su crvenkaste i oker boje sa sivim primjesama.

Rogovi. Ukupno ih ima 9 komada. Cilindričnim rogovima pripada 7 primjeraka; tri roga pripadaju većim primjercima (T. 19: 2—4), a 4 manjim primjercima (T. 19: 1, 5). Dva primjerka su zakrivljena; jedino je jedan primjerak uglačen i crne boje (T. 19: 6, 9), no taj nije dovoljno pouzdan. Ostali primjerci su crvene, crveno-smeđe i oker boje.

Falus se javlja u dvije varijante: jedan je glineni (T. 19: 7), a drugi kameni (T. 19: 13). Glineni falus ima rupicu kroz sredinu i crveno-smeđe je boje.

Neodređena su tri ulomka figurica: jedan je amorfan, a druga dva su cilindrični ulomci; boja im je crvenkasta.

Gliveni utezi. Ukupno ih je 12. Boja im je crvena, crna, smeđa i siva; možemo ih podijeliti u nekoliko kategorija:

Veliki cilindrični utezi ili grijalice zastupljeni su s dva primjerka; jedan je pravilno cilindričan (T. 9: 16), a drugi je pomalo nepravilna oblika, vjerojatno zbog upotrebe (T. 9: 19).

Mali četvrtasto-okrugli utezi zastupljeni su samo jednim primjerkom.

Srednje veliki bikonični utezi zastupljeni su sa sedam primjeraka; neki su spljoštenog izgleda (T. 9: 17), a drugi su izduženi (T. 9: 18).

Malih bikoničnih utega ima dva komada.

Koštano oružje i oruđe prema namjeni možemo također podijeliti u nekoliko kategorija. Neke kategorije su diskutabilne jer su neki primjerci izrađeni kao spoj dva ili čak tri oblika, dok za neke ne znamo čemu su mogli služiti. Ukupno je pronađen 31 primjerak koštanoga oruđa i oružja, od čega na sasvim neodređene ulomke otpada 4 komada, što znači da raspolažemo sa 27 predmeta.

Sjekire-čekići (5 kom.) od donjega dijela roga ili paroška, obično kratki i široki primjerci sa zašiljenim donjim dijelom i širokom bazoni; 3 imaju izbušenu veću rupu za nasad drške (T. 9: 1, 2).

Nedovršene sjekire i bodeži od donjega dijela roga ili paroška (4 kom.), obično izduženi primjerci; rupa je naznačena i započeta, ali nije dovršena.

Male sjekirice od zglobne kosti većih životinja (2 kom.); imaju rupu za dršku; vrlo su kratke.

Budaci (3 kom.) su izrađivani od parožaka i donekle su izduženi, imaju manju rupu za nasad drške (T. 9: 4).

Pravokutne motike ili slično oruđe (2 kom.); izrađivane su od lopatične kosti većih životinja; imaju jednu ili dvije manje rupe, vjerojatno za vezanje šire drške (T. 9: 6).

Trapezne motičice (2 kom.) s nedovoljno jasnom namjenom, izrađivane su od širih kostiju većih životinja i nemaju rupe (T. 9: 5).

Koštana šila (3 kom.) od užih kostiju srednje velikih životinja, gornji dio je širi, donji zašiljen (T. 9: 10, 11).

Igle s ušicom (2 kom.) izrađene su od rebrenih kostiju manjih životinja (T. 9: 8, 9).

Izdužene strugalice (3 kom.) od raspolovljenih i dotjeranih širih kostiju, donji dio je zaobljen; nemaju rupe (T. 9: 7).

Kameno oružje i oruđe također možemo prema namjeni podijeliti u nekoliko kategorija. Ukupno je pronađeno 80 primjeraka koji su mogli poslužiti čovjeku, no 40 komada predstavljaju jezgre, odbitke i pobliže posve neodređive komade, te stvarno raspoložemo sa 40 primjeraka oruđa i oružja.

Nožići i veći noževi (18 kom.) čine većinu nalaza. Slabo su retuširani; malih primjeraka je 12, i većih 6 (T. 9: 14).

Strugala po brojnosti dolaze odmah iza noževa i nožića (8 kom.); također su vrlo slabo retuširana (T. 9: 12, 13).

Različiti šiljci (3 kom.); jedan primjerak je sličan ručnom klinu.

Šilo, slabo retuširano (1 kom.).

Sjekire-čekići manjih dimenzija (1 kom.); donji dio je zašiljen, gornji ravniji; rupa za nasad drške je u odnosu na predmet velika (T. 9: 15).

Kamen za lov je ovalnog oblika, ima uokolo žlijeb od remena (1 kom.).

Donji dio žrvnja je većih dimenzija, po izgledu pravokutnik; u sredini je udubljen (4 kom.).

Gornji dio žrvnja predstavljaju zapravo kugle kojima se trljalo zrnje, te su na mjestima istrošene (2 kom.).

Kameni brusovi; nisu sasvim pouzdana dva kamna primjerka: jedan je malih dimenzija, uglačan i udubljen, smeđe boje, dok je drugi grublji ali također uglačan i donekle piramidalnog oblika (2 kom.).

Ostaci životinja na Rudini I vrlo su brojni. Njihovu kompletnu analizu još nemamo, no dobili smo jednu uopćenu analizu koju su proveli M. Malez i V. Malez-Bačić iz JAZU u Zagrebu, tj. analizu koja zasad ne daje podatke o broju nalaza po objektima i o kompletnom materijalu, te o stupnju domesticiranosti, te ćemo se poslužiti tim djelomičnim i manjkavim podacima. Važno je napomenuti da je veći dio koštanoga materijala s kostima krupnijih životinja pronađen 1978. god., kada je istraživana centralni dio naselja, a manji dio koštanog materijala pronađen je 1979. god. na perifernim dijelovima naselja, na kojima je nasuprot tome pronađena vrlo velika količina različitih vrsti puževa.

Ukupno je do danas ustanovljeno 11 životinjskih vrsti, od kojih na prave lovne životinje otpada 5 vrsti (dvije vrsti goveda, jelen, divlja svinja, lisica), na domaće životinje 2 vrsti (pas i ovca), na skupljačke životinje 2 vrsti (puževi i riječne školjke), na male životinje 1 vrst (tvor), 1 je nejasna (koza). Prema našim vizuelnim procjenama, koje ne moraju biti i precizne, najbrojnije vrsti su jelen, divlja svinja i puževi.²⁷

9. Apatovac, Hum

Hum je istaknuti brežuljak južno od Apatovca (petnaestak km sjeverno od Križevaca). Njemu nasuprot, sa zapadne strane današnje asfaltirane ceste, stoji Gradec, brijeg na kojemu također postoje prethistorijski arheološki nalazi. Hum je stjenoviti brijeg sa humusom, koji je na mjestima vrlo tanak, a mjestimično humusa i nema.

Sl. 8 Hum kod Apatovca — *Hum near Apatovac*

Na južnoj i zapadnoj strani je šuma, pri vrhu vinogradi i neobrađene njive. Prilaz je pogodan samo sa sjeverne strane. Učitelj Vjekoslav Dukić kopao je ovdje 1941. god., sam i s učenicima, što potvrđuju sjećanja mještana (I. Topolko Zvonarov i D. Vrbanec). Činjenica je ipak da je sve sonde postavljao oko središta brijega. Prema podacima S. Dimitrijevića, Dukić je naišao na dvije jame: jama 1 zapravo se sastojala od dvije manje jame koje djelomično ulaze jedna u drugu; duboka je 80 cm, maksimalni promjer joj je 120 cm, a, udubljena je u stijenu; jama 2 nalazila se na zapadnoj padini brijega, imala je kašikasti oblik, promjer joj je također 120 cm i djelomično je udubljena u stijenu. S. Dimitrijević navodi inventar jama: fragmenti grube i fine keramike, kameni i koštani artefakti. Vrlo stilizirani ženski idol potječe iz vinograda M. Crnčića-Rajzera.²⁸ J. Korošec, sudeći po profiliranome kućnom mazu, pretpostavlja postojanje velikih nadzemnih kuća.²⁹

Probna mala sonda 1977. god. (vel. 3×1 m), koja je postavljena radi ispitivanja sačuvanosti sloja, bila je smještena na neobrađivanoj njivi Ivana Topolka Zvonarevog (istočna padina brijega). Tom prilikom smo saznali da je dio sloja (navodno 30—40 cm) skliznuo strminom u nizinu. U sondi smo našli ispreturani sloj zemlje koja je rigolirana za vinograd (do oko 50 cm), u kojemu se nailazi čak i na recentnu seljačku keramiku. Na 50 cm dubine naišli smo na sloj tvrdo nabijene i spaljene zemlje, debeo oko 25 cm, koji očito predstavlja gorenu podnicu nadzemne kuće. Ispod poda je sterilni sloj ilovače. U sondi je pronađen profilirani maz s otiscima šiblja, pruća i greda, dosta neobrađenog kamena, obrađenog kamenog oruđa, slabo obrađeni jelenji rog, te mnoštvo životinjskih kostiju za koje je dijelom teško utvrditi jesu li mogle služiti i kao alat.³⁰

Dakle, s Huma kod Apatovca poznati su nam nalazi koji potječu s iskapanja Vjekoslava Dukića 1941. god. (nisu signirani), maloga probnog iskopa Z. Markovića 1977. god., te nešto površinskih nalaza. Ovdje će svi nalazi biti tretirani zajedno, budući da manjkaju podaci o zatvorenim cjelinama. Hendikep za nas predstavlja Dukićevo odabiranje materijala, zbog kojega manjka jedan dio grube keramike. Taj nedostatak nadoknađen je djelomično nalazima iz male, ali vrlo bogate sonde 1977. god.

Promatrajući oružje i oruđe dolazimo do konstatacije da je velika većina proizvoda te vrsti izrađena od kamena, a tek mali dio od kosti. U Gradskom muzeju Križevci (dalje: GMKr), gdje se čuva gotovo sav materijal s Huma, nalazi se 8 komada koštanog alata, a čak 104 artefakta kamenoga oružja i oruđa (od toga 29 otpada na sondu iz 1977. god.). Među kamenim materijalom ima dosta odbitaka i jezgri, što bi ukazivalo na izrađivanje tih predmeta na samom mjestu. Među koštanim materijalom zastupljena su šila, strugalice i udica s rupom i jednom kukom.³¹ Kameni materijal izrađen je od sivoga, sivo-zelenkastoga i smeđkastoga kamena, te uobičajenoga smeđeg i sivoga kamena. U GMKr postoji nekoliko kamenih ploča koje su vjerojatno služile kao neka vrst motike, sjekire-čekići s rupom za nasad (neki primjerci su nedovršeni), veći kalupasti klinovi, klinovi-šiljci, mali kalupasti klinovi koji su umetani u drvo za srp ili pilu, veći noževi, nožići, trokutne strelice, strugala, te prije spomenuti odbici i jezgre s tragovima okresivanja.

Idoloplastika je na Humu zastupljena sa 6 glinenih primjeraka u GMKr i dva u Gradskom muzeju Bjelovar (GMBj). Tu su prije svega dvije fragmentirane plosnate ženske figurice: jedna slabo ukrašena i jedna neukrašena (T. 5: 2), obje vrlo stilizirane. Dvije životinjske figurice u GMKr predstavljaju manju sprasnu krmaču (T. 5: 4) i divlju svinju (T. 5: 3), a za treću, vrlo fragmentiranu, teško je pretpostaviti što predstavlja. Životinjska figurica iz GMBj predstavlja zeca ili ovcu (T. 5: 6). Osim životinjskih figurica na Humu je nađena i mala glinena imitacija utega ili sjekirice, koja se vjerojatno nosila oko vrata (primjerak u GMKr), te mali glineni kolut nejasne namjene (T. 5: 5), koji se nalazi u GMBj. J. Korošec za životinjske figurice misli da su domaće životinje, ali ne isključuje niti mogućnost da su divlje.³² Od keramičkih proizvoda osim posuda na Humu je pronađen jedan plosnati uteg s izduženom cjevastom rupom na obje strane (kotač?), te jedna glinena žlica.

Posude je izrađivano od pročišćene gline s primjesama pijeska. Korošćeva tvrdnja o velikom dijelu keramike koja u fakturi nema pijeska nije ispravna: takve keramike naprosto uopće nema na Humu. Jedino se razlikuju količine primjesa pijeska. Kod gruboga posuđa zamjetljive su i primjese usitnjenoga vapnenca i kamena. Keramiku možemo podijeliti na grubu i finu, dok je prijelaznu vrlo teško uočiti.

Grubo posuđe je crveno-smeđe i sive boje. Od oblika su prepoznatljivi: posudica s izljevom (vjedro); lonci s barbotiniranom površinom trbuha i otiscima nokta ispod oboda (neki od ovih oblika mogli bi kod tročlane podjele predstavljati prijelaznu keramiku), ponekad s horizontalnim plastičnim lancem na trbuhu.

Ukrašavanje gruboga posuđa izvedeno je naljeppljivanjem niza plastičnih aplikacija (T. 4: 7), zadebljavanjem ruba posude, otiscima nokta ili prsta u plastičnom lancu ili u stijenku posude (T. 5: 11), te barbotinom (T. 5: 11) i barbotinom s metličastim prevlačenjem.

Finog posuđe pretežno je sive i crne boje, ali se nailazi i na oker, te crveno-smeđu boju. Od oblika su prepoznatljivi: bikonične zdjele (T. 3: 6, 9; T. 4: 5, 6, 8, 11; T. 5: 9, 13), zaobljene zdjele (T. 3: 10; T. 5: 10), trbušaste neukrašene amfore s cilindričnim vratom (T. 4: 5), veliki vrčevi s trakastom drškom od oboda do kraja vrata (T. 5: 1), kupe (vjerojatno na nozi) s recipijentom koji ima zadebljani ili zaravnjeni obod (T. 3: 1, 5; T. 4: 1), male kupe s kratkom punom nogom kojoj je na dnu urezan križ (T. 5: 12), lončići (T. 4: 12), terine (T. 3: 2, 7), male terinice (T. 4: 14 ?), minijaturne cilindrične posude,³³ bodrogreszturoidni

lonci s dvije ušice uz rub i trbušastim donjim dijelom (T. 4: 9), te ulomci za koje se s oprezom može pretpostaviti da su od cilindričnih flašastih posuda.

Fino posuđe vrlo je često ukrašavano. Tehnike su sljedeće: obično urezivanje (T. 3: 1, 4, 7, 9, 10; T. 4: 1, 2, 4—6, 8, 13, 14; T. 5: 7, 8, 10, 13), duborez (T. 3: 1, 6; T. 5: 7, 8), rovašenje (T. 4: 4, 10), ubadanje (T. 4: 5, 6, 8) i žigosanje. Od grubljih načina ukrašavanja prisutni su: zarezivanje oboda (T. 4: 12), pojedinačne plastične aplikacije (T. 4: 7, 10), te otisci prsta ili nokta u traku (T. 4: 5). Motivi su obično raspoređeni u metope ili zone. Djelomično je i do danas sačuvana pretežno bijela inkrustacija, a zamijećena je i crvenkasto-smeđa. Motivi su sljedeći: X-motiv (T. 4: 2; T. 5: 7), jednostruki i višestruki križevi u pozitivu i negativu (T. 5: 7, 9, 12), šahovska ploča (T. 3: 10; T. 5: 10), cikcak linije (T. 3: 1, 2, 5, 6, 9; T. 4: 13; T. 5: 13), rovašeni ili iscrtkani trokuti (T. 3: 3; T. 4: 1, 8, 10, 14), koncentrični krugovi-rozete (T. 5: 8), jednostruki i višestruki rombovi, meandri, jednostruki i višestruki pravokutnici za uokvirivanje motiva, V-motiv (T. 3: 8), ljestvičasti motivi (T. 4: 2), romboidi, kvadrati i trokuti s »očicama«, koji su dosta brojni (T. 4: 4, 6, 8), samostalne linije (T. 3: 7). Porubni motivi su točkasti (T. 4: 5), kapljičasti, trokutasti i mali rombični (T. 3: 6; T. 4: 10; T. 5: 7, 8). Ukrašanost na finome posuđu često djeluje poput sitnoga veza na tkanini (T. 3: 2; T. 4: 5, 8, 11; T. 5: 7, 9, 10), ali ima i grubljih izvedbi (T. 3: 1, 6; T. 4: 10). Ukrašanost kod bikoničnih zdjela redovito je izveden u gornjemu dijelu i obično počinje odmah ispod ruba ili čak na rubu posude (T. 3: 1, 3; T. 4: 1, 14; T. 5: 7, 9). Često su ukrašene drške (T. 3: 8; T. 4: 4), a također i obodji kupa, te ponekad noge malih kupa. Od oblika najviše su zastupljene bikonične zdjele, zatim kupe, terine i lonci. Najčešći motivi su cikcak, križevi, trokuti, X-motivi, te »očice« u različitim geometrijskim likovima. Najčešće upotrebljavane tehnike ukrašavanja su obično urezivanje i brazdasto urezivanje, a tek zatim duborez i rovašenje. Dva predmeta nalaze se u GMBj, a sav ostali materijal u GMKr.

Nedovoljno pouzdani lokaliteti

Na području SZH postoji i nekoliko lokaliteta za koje ne možemo biti sigurni da su vučedolski, ali materijal s tih lokaliteta je sličan nekim vučedolskim prepoznatljivim elementima. Ovdje ću navesti dva lokaliteta koja se možda mogu dovesti u vezu s vučedolskom kulturom.

1. Podravske Sesvete, Rakovka

Podravske Sesvete nalaze se oko 18,5 km jugoistočno od Đurdevca. Na tresetištu Rakovka, istočno od sela, prilikom oranja jednoga dijela terena, prije petnaestak godina pronađeno je nekoliko prethistorijskih predmeta. Rekognosciranje terena 1979. god. nije bilo uspješno, budući da već dugo ondje nema nikakvih oranica. Ranije prikupljeni predmeti su sljedeći: tamno-zeleni klin, svijetlo-zeleni klin, sivo-zelena kugla, siva kugla s urezanim žlijebom za liko, dvije zelenkaste sjekire s rupom za nasad drške (sve gore nabrojano je kameni materijal), pečena glinena kugla bez rupe, te obrađeni jelenji rog. Postoji i jedan manji ovalni obrađeni kamen falusoidnog izgleda. Upravo taj falusoidni kamen, obrađeni jelenji rog, kamena kugla za lov (sa žlijebom) i kamene sjekire s rupom imaju analogije na kasnome vučedolskom lokalitetu Rudina I. Naravno, dok se ne prikupi keramički materijal ne može se pouzdano tvrditi da se radi o vučedolskom nalazištu. Materijal se nalazi u privatnoj zbirci Ž. Kovačića u Podravskim Sesvetama.³⁴

2. Orovački vinogradi

Orovački vinogradi nalaze se oko 10 km istočno od Bjelovara. Z. Lovrenčević spominje zemunicu na zemljištu Ivana Prihode, gdje je 1955. god. V. Urh pronašao mnogo čitavih posuda, obrađenih jelenjih rogova i ugljvlja. Materijal je nabacan

na put i utučen. Dio je nalaza navodno dospio u GMBj.³⁵ Pregledavajući materijal u GMBj uočio sam da se na ovome lokalitetu miješa materijal iz nekoliko epoha (sopotska kultura, vjerojatno kultura žarnih polja itd.; dio materijala se ne može atribuirati). U jednoj kutiji nalaze se dva jelenja roga sa zabilješkom »Ivan Prihoda 1959«, a među materijalom postoje lonci s barbotiniranim donjim dijelovima, sličnim onima s Rudine I, rubni ulomci lonaca s otcima prsta uz rub i sl. To, međutim, nikako nije dovoljno da lokalitet pripišemo sa sigurnošću vučedolskoj kulturi.

Metalni nalazi

Dva metalna nalaza iz SZH mogla bi također pripadati krugu kasne vučedolske kulture. To su: bakrena trapezna sjekira iz Šoderice kod Koprivnice i bakrena sjekira s tuljcem za nasad drške iz Jazavice u Moslavini.

1. Bakrena plosnata sjekira trapeznog oblika dobavljena je 1953. god (I. Hero), a nađena je prilikom vađenja šljunka na Šoderici, današnjem izletištu i kupalištu (inv. br. 8 MGKc). Dimenzije su joj 18,6 (visina) \times 6,0 (širina) \times 1,0 (debljina). S. Kolar datirala je sjekiru u rano brončano doba,³⁶ no moguća je i ranija datacija. Na najraniju dataciju ne bih se odlučivao, jer je sjekira nešto većih dimenzija. Analogija takvome obliku (češće manjih dimenzija) ima u krugu vučedolske kulture više.³⁷ Time još uvijek nije dokazano da je sjekira zaista pripadala vučedolskom stanovništvu. Ostalih, preciznijih, podataka uz ovaj nalaz nema.

2. Bakrena sjekira s tuljcem za nasad drške iz Jazavice u Moslavini (inv. br. 9 MMK) nije također analizirana, te se ne znaju primjese. Dimenzije su joj: 14,7 (duljina) \times 5,6 (najveća širina) \times 2,9 (donji vanjski d otvora) \times 3,8 (visina tuljca) \times 1,9 (najveća debljina oštrice) \times 0,2 cm (najmanja debljina oštrice). Sjekiru vjerojatno valja datirati u rano brončano doba (vjerojatno Reinecke Br A-1), jer također ima analogije u vučedolskim kalupima za izradu takvih sjekira na Debelom brdu kod Sarajeva i Ljubljanskom barju. Analogija međutim postoji i u kasnoeneolitskom vučedolskom sloju na vinkovačkoj Tržnici (Hotelu). Budući da je takvu sjekiru moglo nositi i stanovništvo neke od drugih kasnoeneolitskih ili ranobrončanodobnih kultura, moguća pripadnost ovoga nalaza vučedolskoj kulturi ostaje također otvoreno pitanje. Ovo prije svega vrijedi za nomadsko stanovništvo vrpčaste keramike, koje također pozna tu vrst sjekire,³⁸ a čiji elementi su uočeni pomiješani s vučedolskima na Rudini I.

OSVRT NA KRONOLOGIJU ENEOLITA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ

Kad se govori o kronologijskom položaju badenske i vučedolske kulture u sjevernoj Hrvatskoj, a samim tim ipak i u Karpatskoj kotlini, treba naglasiti da se mišljenja prilično razilaze. Smatramo da to pitanje, obzirom na postojanje nekoliko višeslojnih lokaliteta i lokaliteta na kojima postoji importirani materijal, danas više ne bi smjelo predstavljati toliki problem kakvim se još uvijek iskazuje u dijametralno suprotnim kronologijskim vrednovanjima istoga materijala. Stoga ću ponoviti svega nekoliko, po mojemu mišljenju, značajnih publiciranih momenata, koji će nam olakšati da sagledamo položaj vučedolske kulture uopće, a napose vučedolske kulture u SZH.

Na vučedolskom Gradcu badenski slojevi dolaze ispod vučedolskih. Stariji badenski sloj ne sadrži kostolačku keramiku, mlađi je sadrži. U Vinkovcima je sloj trovrnske materijane kulture (Lasinja III, Bodrogkeresztur II i vjerojatno Salcutza IV-A),

premda vrlo tanak, odmah ispod sloja s nalazima Vučedol B-2 tipa. Na lokalitetu Vis-Modran dva lasinjska stratumata nalaze se ispod sloja s kostolačkim nalazima, iz čega proizlazi (naročito uzimajući u obzir da je kostolačka jama u bloku II sadržavala i dvije vučedolske terine tipa Mitrovac-Belegiš) da je lasinjska kultura starija od kostolačke i vučedolske kulture, jednako kao što je to i badenska. Jama na lokalitetu Bebrina-Okukalj, uz badenske nalaze sadržavala je kostolačke nalaze i jedan importirani lasinjski primjerak. Iz toga se može zaključiti da je lasinjska kultura ne samo starija od kostolačke i rane vučedolske kulture, nego i istovremena s njima. U Ajdovskoj jami najraniji lasinjski horizonti nastavljaju se na alpsko-lendjelski horizont, a na Gomolavi badenski sloj također se nadovezuje na kasnoneolitski sloj (Prototisapolgar ili kasna Vinča). Iz ovih podataka slijedi zaključak o istoj ili vrlo sličnoj početnoj vremenskoj poziciji lasinjske i badenske kulture, tj. odmah na početku eneolita, iza horizonta Vinče D-2, Sopota III i kasnoga Lengyela (iako ne svih lendjelskih kasnih manifestacija). Lasinjski nalazi se u Vinkovcima susreću i u kasnijem vučedolskom horizontu (vjerojatno Vučedol B-2), a isto tako nalazi Vučedola B (nije jasno je li to B-1 ili B-2) pronađeni su u samoj Lasinji, u jami s nalazima Lasinje III. Marić-gradina kod Mikleuške, u sloju Vučedola B-2 ima lasinjojdu dršku (T. 1: 7). Međutim, niti jedan lokalitet ne sadrži u neporemećenom, sigurnom, sloju nalaze koji se pouzdano mogu atribuirati Lasinji III i Vučedolu C.³⁹

Iz svega gore iznesenog proizlazi da su badenska i lasinjska kultura u svojim ranim i srednjim razvojnim fazama međusobno istovremene, da su starije od kostolačke, a samim tim i od rane vučedolske kulture. Isto tako su obje kulture u sjevernoj Hrvatskoj istovremene s kostolačkom i razvijenom vučedolskom kulturom. Lasinjska kultura je istovremena s Bodrogereszturom II, te Vučedolom B-1 i B-2. Međutim, u vrijeme nesumnjivo kasnih vučedolskih naselja (Vučedol C stupanj) lasinjska kultura ne egzistira, barem ne na teritoriju na kojem u to vrijeme egzistira vučedolska kultura, tj. ne egzistira na teritoriju na kojemu se razvijala od svoga nastanka do u treću razvojnu fazu: nema niti jednoga dokaza za takvu istovremenost. Lasinjska kultura svoj vijek na matičnom području završava u vrijeme Vučedola B-2.

Vremenska pozicija Višnjica tipa Retz-Gajary kulture u SZH ipak još nije dovoljno razjašnjena, ali možemo kao pretpostavku uzeti da je djelomice istovremena s lasinjskom kulturom i da traje dokle i Lasinja, tj. prihvaćamo u tome novu postavku S. Dimitrijevića, dakako, samo kao hipotezu, jer još ničim nije dokazana.⁴⁰

SJEVEROZAPADNA HRVATSKA PRIJE DOLAZKA VUČEDOLSKE KULTURE

Na podlozi kasne starčevačke kulture (Ždralovi, Stara Rača, Kaniška Iva)⁴¹ i Malo Korenovo tipa ili kulture u sklopu linearno-trakastog kompleksa (Kaniška Iva, Tomašica, Drljanovac, Dautan, Malo Korenovo, Budinščina)⁴² nastavlja u SZH život srednja i kasna faza sopotske kulture, izražena u dva vida (Brezovljani-tip i klasična sopotska kultura; nejasan je materijal sa Seča, ali se čini da on više gravitira početnom eneolitu; lokaliteti: Gornji Brezovljani I, Orovački vinogradi, Letičani, Tkalec, Beketinec-Krč).⁴³ Iz nje izrasta, u SZH, jednako kao i u Bosni, Sloveniji, Mađarskoj itd., djelovanjem badenske kulture na lokalni supstrat, lasinjska kultura.⁴⁴ Do 1979. godine u SZH je zabilježeno ukupno 16 lasinjskih lokaliteta.⁴⁵ Osim na ovim lokalitetima, keramika lasinjske kulture do danas je utvrđena i na slijedećim lokalitetima u SZH: Sirova

Katalena, Zvijerci, Voloderski bregi, Koprivnički Bregi-Seče, Gornji Brezovljani II, Lemeš Ravenski-Gradina.⁴⁶ Ukupno su, dakle, iz SZH poznata 22 lasinjska lokaliteta.

Razdiobu lasinjske kulture proveli su odvojeno autor ovoga rada i S. Dimitrijević.⁴⁷ Premda postoje neke razlike u gledištima, treba naglasiti, da ono što vrijedi kao bitno za naš stupanj A, odgovara Dimitrijevićevim stupnjevima I i II-A, a ono što je u našoj podjeli označeno kao bitno za B stupanj odgovara Dimitrijevićevim stupnjevima II-B i III.⁴⁸ Budući da je uvidom u materijal u muzejima i u terenske dnevnikove S. Dimitrijević na temelju podataka s nekoliko višeslojnih lokaliteta i nepubliciranog materijala došao do razrađenije i preciznije podjele od naše, držim da nema prepreke da prihvatimo njegovu razdiobu, premda neke stupnjeve po toj podjeli ne smatram do kraja objašnjenima i obrazloženima.⁴⁹

Rana lasinjska kultura (stupanj I) je u SZH zastupljena u Letičanima;⁵⁰ stupanj II-A zastupljen je lokalitetima Velika Mlinska, Ždralovi, Cerje Novo-Draguševac in Cerje Tužno-Krč;⁵¹ stupanj II-B prisutan je na lokalitetima Beketinec-Imbralovec i Pavlovec;⁵² stupanj III zastupljen je nalazima iz Drljanovca (Gornja ograda; u GMBj stoji naziv: ograda Magulac), Grginca i Kutine (Čretes).⁵³ Prema nekim našim zapažanjima i podacima, rana faza (je li to stupanj I ili II-A vrlo je teško reći, jer neke oštre distinkcije nisu vidljive) zastupljena je i na lokalitetima Koprivnički Bregi-Seče,⁵⁴ a možda (premda zasad nesigurno) i na nalazištu Lemeš Ravenski-Gradina.⁵⁵ Kasna faza (stupanj III) morala je u ovome kraju biti zastupljena na više lokaliteta, no to je već problem istraženosti, tj. nedostatak iskapanja, zbog čega je položaj nekih lokaliteta nejasan, premda postoji mogućnost da egzistiraju u završnoj fazi (Imbralovec kod Beketince očito traje kroz dvije faze, II-B i III).⁵⁶ Kasnoj fazi pripada i lokalitet Voloderski bregi kod Kutine.⁵⁷

Na žalost, činjenica je da upravo završnu fazu lasinjske kulture u SZH premalo poznamo, a nije poznata ni u Sloveniji. To otežava preciznije sagledavanje slike materijalne i duhovne kulture ovoga kraja prije dolaska vučedolske kulture i njenoga zaposjedanja ovih prostora. Prema novim podacima s lokaliteta Vinkovci-Hotel (koji do danas nisu slikovno publicirani), nalazi Lasinje III, Salcutze IV i Bodrogkeresztura II dolaze izmiješani u sloju ispod sloja s nalazima Vučedol B-2 tipa.⁵⁸ Držimo da ovaj podatak treba uzimati vrlo oprezno, jer je veliko pitanje radi li se ondje o početnim ili završnim fazama stupnjeva tih kultura, budući da je sloj izrazito tanak, što označava vrlo kratkotrajni boravak tih združenih nomada. Budući da se pojedinačni nalazi Lasinje III spominju i vrlo visoko na istome lokalitetu (dubina 160 cm u bloku 227; nije jasno o kojemu se stupnju vučedolske kulture tu radi, ali se može pretpostaviti da je to još uvijek B-2; sloj je bio debeo oko 4 metra),⁵⁹ moramo kao realnu uzimati egzistenciju završne faze lasinjske kulture i tokom B-2 stupnja vučedolske kulture. Tome u prilog možda govori i spomenuta drška iz Mikleuške.

Svoja naselja nosioci lasinjske kulture u SZH smještali su pretežno u brežuljkastim krajevima s visinama oko 120—200 m, što im je omogućavalo kombiniranje zemljoradnje i stočarstva. Naselja su uglavnom otvorenoga tipa i u pravilu jednoslojna. Većinom su u upotrebi jame, odnosno zemunice i poluzemunice (Ždralovi, Beketinec).⁶⁰ Izrazitih znakova društvenoga raslojavanja još nema.

Karakteristična lasinjska keramička fizionomija, koja je dijelom nastavak tradicija kasnih neolitskih kultura (sopotske, vinčanske, lendjelske, hvarske) s »dopunama« iz kruga pravih eneolitskih kultura (badenska, bodrogkereszturska, retz-gajarska itd.)⁶¹ sadrži slijedeće oblike posuda: bikonične zdjele s jezičastim aplikacijama, bikonične lonce i lončice, vrčeve i vrčice s drškom od oboda ili malo iznad oboda pa sve do

prijeloma, te zdjele na šupljoj cilindričnoj nozi koja kasnije dobiva proširenje u gornjemu dijelu.⁶² U ukrašavanju se pretežno koristi ubadanje, žigosanje, obično i tupo urezivanje, a kod grube keramike otisak nokta i različite plastične aplikacije (od protoma do gredastih aplikacija). Motivi su različiti: od motiva »riblje kosti« (vertikalni cikcak), cikcak trake, trokutova, V-motiva, horizontalnih i vertikalnih traka, do girlandi i meandra.⁶³ U ovoj kulturi zastupljene su i antropomorfne, muške i ženske, glinene figurice: stilizirana ženska figurica iz Novoselaca, te »adorant« i »statueta na stolici« iz Kiringrada.⁶⁴ Vrlo je rijetka zoomorfna plastika.⁶⁵ Kako je danas vidljivo, ova kultura koristi kameno oružje i oruđe, a tek u vrlo skromnom opsegu i koštano oruđe.⁶⁶ Ukoliko se i dokaže prisustvo metalnih predmeta u naseljima kasnijih faza, to će najvjerojatnije biti import iz kruga vučedolske kulture.

U vrijeme eneolita u SZH egzistira i Retz-Gajary kultura (tip Višnjica). Nalazi te materijalne kulture otkriveni su u dvije spilje u Hrvatskom Zagorju: Velika pećina kod Višnjice i Vindija kod Donje Voće.⁶⁷ Nedovoljno jasnih elemenata ima i na lokalitetu Stare Plavnice-Starenice, no nije sigurno radi li se o gajarskom lokalitetu.⁶⁸ Za ovaj tip Retz-Gajary kulture karakteristični su posebno slijedeći oblici gruboga posuđa: bombasti lonci s niskim ili izvučenim vratom, trbušasti lonci s ušicama koje počinju od oboda (slične onima u Bodrogkeresztur kulturi), terine i zdjele s ljevkastim vratom, vrčevi sa S-profilom. Grubo posuđe ukrašeno je tankim barbotiniranjem, plastičnim rebrastim trakama s otiscima vrha prsta, žigosanjem, plastičnim aplikacijama te glatkim rebrastim trakama. Kod finoga posuđa karakteristični su slijedeći oblici: niske šalice zaobljenoga profila s trakastom drškom, zdjele i zdjelice, trbušaste terine s niskim ljevkastim vratom i dvije ušice koje polaze od oboda. Fino posuđe ima vučedolski vizuelni efekt kod ukrašavanja, jer je na tamnoj podlozi (koja je ponekad polirana) i bijeli ukras. Od tehnika ukrašavanja pretežno se koristi brazdasto urezivanje, obično urezivanje, žigosanje i ubadanje, a rijetko duborez i rovašenje. Razdioba ornamenata je zonalna, a od različitih geometrijskih uzoraka koji se koriste posebno su omiljeni iscertkani trokuti. Karakteristična je zvijezda na dnu posuda, izvedena klasično ili u negativu. Rijetke su girlande i polurozete.⁶⁹ Oružje i oruđe, uz nekoliko koštanih izuzetaka, isključivo je kameno.⁷⁰ Kod ovoga nomadskog stanovništva lov je igrao posebnu ulogu u ishrani, što je vidljivo po osteološkim ostacima iz Velike pećine kod Višnjice.⁷¹

Kako je to u današnjem stadiju istraživanja iskazano, na teritoriju SZH vučedolska kultura nailazi pri svome dolasku na lasinjska naselja, uz koja se nalaze i stočarska staništa ili privremena naselja plemena višnjičkog tipa Retz-Gajary kulture. Lokalni utjecaji koje je vučedolska populacija mogla na ovome terenu djelomice preuzeti ili ih sebi prilagoditi, morali su poteći iz ova dva izvora. Naravno, to ne znači da nije bilo i drugih utjecaja, sa strane, iz drugih regija: oni su postojali i zbog komuniciranja ili usputnih kontakata tadašnjih populacija moguće ih je jednim dijelom nazrijeti.

PODJELA VUČEDOLSKE KULTURE

Premda smo već naprijed operirali razvojnim fazama vučedolske kulture, moram posebno naglasiti da u osnovi prihvaćam podjelu na razvojne faze kakvu je iznio S. Dimitrijević, budući da je dobrim dijelom dokazana dokumentiranim iskapanjima na višeslojnim nalazištima. Ova podjela obuhvaća stupnjeve A, B-1, B-2 i C. Sa stupnjem C istovremeno je razdvajanje vučedolske kulture na lokalne regionalne manifestacije. Podjele ostalih autora, kao i njihova gledišta o vučedolskoj kulturi ovdje neću iznositi,

budući da su u najnovije vrijeme predočene na jednome mjestu.⁷² Ovdje ću iznijeti osnovne karakteristike stupnjeva A, B-1 i B-2 po razdiobi S. Dimitrijevića.

Stupanj A zastupljen je na lokalitetima Belegiš—Šančine, Neštin—Kuluštra, Lovas—Gradac i Mitrovac—Gradac. Rana vučedolska kultura stvara se i razvija na osnovama kostolačke kulture, te ima jaka kostolačka obilježja. Dominiraju zdjele kostolačkog tipa, ali se javljaju i klasične vučedolske zdjele, terine s tunelastom drškom na ramenu ili bez nje, te amfore s drškicama ispod oboda. Ukrašavanje je izvedeno pretežno brazdastim urezivanjem a zatim običnim urezivanjem i rovašenjem. Vrlo rijetko dolazi i žigosanje. Ukrasna zona ili traka smještena je preko ili iznad ramena, rijetko je prisutna i bordura ispod ruba posuda. Posebno su karakteristične negativne cikcak trake i »mini rozete«.⁷³

Stupanj B-1 zastupljen je na lokalitetima Vučedol—Gradac, Sarvaš (stariji vučedolski horizont), Gomolava, Borinci itd. U ovome stupnju postoji vrlo veliko grubo posude za zalih (trbušasti lonci i trbušaste amfore), kod finoga posuda karakteristične su klasične bikonične zdjele, terine, šalice, amfore itd. Javljaju se i niski trbušasti vrčevi S-profilacije, te lonci bez vrata i s vratom, obične kupe (tanjuri) i rijetko kupe na križastoj nozi. U ukrašavanju dominiraju duborez i rovašenje, dok je brazdasto urezivanje posve potisnuto. Ovo je vrijeme procvata arhitektonskog stila i metopa preko čitavih posuda. Uzorci su cikcak, trokuti, pravokutnici, X-motiv, šahovska ploča, rombovi u pravokutnicima, kružnice i rozete itd. Uz bijelu inkrustaciju javlja se i crvena.⁷⁴

Stupanj B-2 zastupljen je na lokalitetima Sarvaš (mlada vučedolska gradevinska faza), Vinkovci-Hotel, te Zók u mađarskoj Baranji (starija vučedolska faza). Krajem ovoga stupnja i na prijelazu B-2 na C stupanj došlo je do prodora vučedolske kulture u udaljenije krajeve (zapadna Hrvatska, Slovenija, Bosna, Mađarska itd.). Od novih oblika posuda u ovome horizontu nastupaju trbušaste amfore s cilindričnim vratom, pod konac ovoga stupnja i cilindrične flašice vinkovačkoga tipa, pojavljuju se izduženi vrčevi s trakastom drškom, ali meke profilacije, te kupe na niskoj nozi. Naročito su brojne kupe na križastoj nozi, a dolaze i kupe na cilindričnoj nozi, ponekad kao zvečka, te plitke četvrtaste zdjele na četiri čepaste nožice.

Grubo je posude ukrašavano plastičnom trakom s otiscima vrha prsta na prijelazu vrata u rame, te barbotiniziranjem tijela posude. Često je i ukrašavanje grubog posuda žigosanjem i urezivanjem. Fino posude upotrebljava pojačano rovašenje, a ponovno raste udio brazdastog urezivanja (ali preciznijega nego u A-stupnju) koje se primjenjuje na amforama s cilindričnim vratom i kupama na nozi. Dolazi i obično urezivanje i duborez. U motivima također dolazi do promjena: u prvi plan istupaju klasični križ i X-motiv (u terminologiji S. Dimitrijevića: svetoandrejski krst) u velikim dimenzijama na centralnom dijelu posude, često kupa na običnoj ili križastoj nozi (križ je ponekad u rozeti). Obje varijante su češće u negativnoj nego u pozitivnoj izvedbi. Posve nestaju pojedinačni i grupni žigosani ubodi. U ovome stupnju jače su izražene i vrlo su velike površine s bijelom inkrustacijom, a ukrasi s brazdastim urezivanjem su, nasuprot tome, vrlo precizni i »nježni«.⁷⁵

Faze B-1 i B-2 vrlo su bogate raznovrsnom idolo plastikom i kulturnim posudicama (Vučedol-Gradac i Vinkovci-Hotel).⁷⁶

Kasna vučedolska kultura se po S. Dimitrijeviću raspala na sedam regionalnih tipova: 1. slavonsko-srijemski ili stupanj C, 2. alpski tip (u terminologiji S. Dimitrijevića: slovenski tip), 3. zapadnobosanski tip (Hrustovača), 4. južnobosanski tip (Debelo brdo), 5. šumadijski tip (Đurđevo), 6. Makó-tip, 7. Nyírség-tip. U najnovije je vrijeme

S. Dimitrijević u više navrata obrazložio te tipove na relativno zadovoljavajući način (Makó i Nyírség tipove je ranije vrlo iscrpno obradio N. Kalicz, a zapadnobosanski tip A. Benac), te držim da ih nije potrebno ovdje detaljno obrazlagati, osim ukoliko ih se direktno dotičemo.⁷⁷ S obzirom na naš materijal iz SZH, treba napomenuti da »čisti« C stupanj (ili prijelaz B-2 na C), tj. slavonsko-srijemski tip vučedolske kulture, čak i kad uzmemo u obzir i novije korekcije, ipak ne poznajemo dovoljno iz slavonskoga i baranjskog materijala (svega nekoliko najkarakterističnijih oblika), te nam je pouzdano kompariranje vrlo otežano.

Potrebno je obrazložiti zbog čega Dimitrijevićev termin slovenski tip vučedolske kulture ne prihvaćam, odnosno zbog čega mislim da nije pogodan za obilježavanje ove varijante kasne vučedolske kulture. Ovaj tip, prema S. Dimitrijeviću, rasprostranjen je u Sloveniji (Ljubljansko barje I i Ptuj), Austriji i s nekim elementima u SZH, pri čemu broj lokaliteta koji se nalaze izvan Slovenije premašuje poznate lokalitete u ovoj republici. Međutim, čak i da nije tako, sam termin označava etnički i državno Slovence i Sloveniju. Mislim da uopće nije potrebno naglašavati koliko je to nepogodno, budući da se vremenski nalazimo u razdoblju kada se tek formiraju plemena, i to plemena koja nikakvoga kontakta nemaju sa Slavenima. S druge strane, Ljubljansko barje je nesumnjivo centralni (i jedini sasvim pouzdani) lokalitet ove varijante, te ne bi uopće bilo problema oko oznake ovoga tipa terminom ljubljanski. Međutim, nakon horizonta kasne vučedolske kulture na Barju se formira ljubljanska kultura, koja je bitno drugačija od vučedolske. Premda i ljubljanska kultura ima dva regionalna tipa — alpski i jadranski — trenutno ne vidim niti jedan pogodniji termin za oznaku Dimitrijevićevoga slovenskog tipa nego — a l p s k i t i p k a s n e v u č e d o l s k e k u l t u r e. Ovaj termin je isključivo geografski i ne može stvarati nikakve zabune.

DOLAZAK VUČEDOLSKE KULTURE U SJEVEROZAPADNU HRVATSKU

(faza I)

Naprijed je prikazan razvoj eneolitskih kultura na području SZH prije dokazanih vučedolskih nalaza s ovoga područja. Još jednom valja naglasiti da je SZH jedno od matičnih područja lasinjske kulture i da ova kultura ima na ovome području potpuni, kontinuirani, razvoj od I. do kraja III. stupnja. Ukupno su poznata 22 lasinjska lokaliteta, što je prilično velik broj. Dio tih lokaliteta nalazi se na područjima na kojima se nalaze i vučedolski lokaliteti. Naročito je za nas važan stupanj III: lokaliteti toga stupnja postoje oko Kutine (Kutina-Čretes, Voloderski bregi), Bjelovara (Drljanovac, Grginac) i Križevaca (Beketinec-Imbralovec), dakle upravo na područjima gdje je kasnije najveća koncentracija vučedolskih nalazišta. Svi ovi lokaliteti imaju keramiku s ljestvičastim trakama, girlandama i motiv bodljikave žice.⁷⁸ Nalazi Lasinje III, Bodrogkeresztura II i Salçutze IV-A združeni se pojavljuju ispod horizonta Vučedola B-2 u Vinkovcima, no lasinjski se nalazi pojavljuju i u sloju, dok se vučedolski pojavljuju u jami u Lasinji. Očito je, dakle, da su, barem djelomice, vučedolska kultura B-2 stupnja i lasinjska kultura stupnja III, istovremene. Za Retz-Gajary kulturu tipa Višnjica je već rečeno da nije sasvim jasna kronološki, ali je djelomično istovremena s lasinjskom kulturom s kojom se u SZH pojavljuje i na istome prostoru.

U najnovije vrijeme S. Dimitrijević se bavio društvenim raslojavanjem u okviru vučedolske kulture, te pitanjem razloga raseljavanja iz matičnog prostora.⁷⁹ On smatra da se primarno vučedolsko stanovništvo bavilo zemljoradnjom i govedarskim stočarstvom, pomoću kojega je dobavljalo bakar za potrebe svoje metalurgije. Bitno nova

kategorija u vučedolskoj kulturi jest lov, tj. lov na cervide. Masovni lov podrazumijeva izdvajanje lovačke »kaste« koja kasnije postaje militantnom. Uz izdvajanje te kaste autor spominje proizvodnju listolikih bodeža i bojnih sjekira. Ekspanzija je bila omogućena demografskom eksplozijom, formiranjem militantne jezgre, te prijelazom na »ratnu privredu« (vlastiti stočni fondovi koji ih prate u pohodima, te pljačka osvojenih područja). Populacijski rast bio je omogućen boljim načinom života i ishrane (meso), što je rezultiralo manjom smrtnošću. No, vrlo je bitna koncentracija vlasti u rukama rodovskih prvaka, što je omogućilo vertikalnu organizaciju rodovske hijerarhije, ali i horizontalnu koheziju plemenskih zajednica kakvu npr. nije poznavala niti jedna neolitska kulturna zajednica. Lovačka grupacija postaje privilegirana jezgra koja stječe izuzetni položaj (npr. grob kneževskog para u Vučedolu i tumul princepsa u Batajnici). Prema vučedolskom Gradcu (razlike megarona I i megarona II), autor zaključuje da se principatska i sakralna ovlaštenja iskazuju i privilegiranim položajem unutar naseobinskog kompleksa. Sve ove promjene u društvu su po Dimitrijeviću rezonanca raslojavanja u egejskom prostoru.⁸⁰ Povod vučedolskim seobama autor traži u gibanjima u centralnobalkanskim i južnobalkanskim regionima, gdje počinju kretanja čiji odraz je vučedolski pokret iz slavonsko-srijemskog prostora »na sve četiri strane svijeta«, kako to kaže Dimitrijević.⁸¹ Što se tiče istočnog smjera seobe, napomenuo bih da je taj pravac očito gotovo posve izbjegnut, čemu bi mogli biti uzrokom prodori iz stepa.⁸² Što se tiče ostalih Dimitrijevićevih zaključaka o uzrocima seobe, mislim da ih se u cijelosti može prihvatiti.

Vrlo je važno obilježje B-2 stupnja vučedolske kulture podvojenost u načinima ukrašavanja; s jedne strane rovašenje je radikalizirano, tj. izbacuju se velike površine, što djeluje gotovo grubo, s druge strane dolazi do snažnog oživljavanja brazdagost urezivanja, koje je usko i profinjnije nego u ranoj fazi.⁸³ U ovome stupnju nastupaju novi oblici posuda — trbušaste amfore s cilindričnim vratom, izduženi vrčevi s cilindričnim vratom, ali još meke proflacije; kupe i kupe na nozi postaju jedan od vodećih oblika: krajem stupnja pojavljuju se cilindrične flašice. U motivima istupaju u prvi plan križevi i X-motiv, i to češće u negativnoj izvedbi.⁸⁴

Pogledamo li sad naše nalaze iz Mikleuške (opis nalaza i nalazišta je naprijed) uočiti čemo mješavinu »teških« i »lakih« načina ukrašavanja, grubo rovašenje koje imitira duborez (T. 1: 1—3) i vrlo fino brazdagost ubadanje (T. 1: 4). Od karakterističnih oblika prisutne su amfore,⁸⁵ izduženi vrčevi (T. 1: 6), kupe (T. 1: 9). Od motiva prevladava cikcak i trokuti, ali je prisutan X-motiv u pozitivu (T. 1: 6) i negativu.⁸⁶ Sve ovo ukazuje da je lokalitet potrebno datirati u B-2 stupanj vučedolske kulture.

Drška s lasinjoidnim ukrasom (T. 1: 7) nije izuzetak po motivu u lasinjskoj kulturi III. stupnja (Lasinja, Beketinec).⁸⁷ Slično je, međutim, samo u motivu vertikalnih linija i niza zareza sa strane, dok je primjena motiva sasvim različita: naime, u lasinjskoj kulturi taj ornament nikada ne dolazi na trakastoj drški. Inače je donekle sličan motiv poznat i u vučedolskoj kulturi.⁸⁸ Ovo potvrđuje dataciju Mikleuške s jedne strane, a govori i o trajanju III. stupnja Lasinje u vrijeme Vučedola B-2, s druge strane.

Na ovaj način došli smo do datacije najstarije pojave vučedolske kulture u SZH: to je vrijeme B-2 stupnja vučedolske kulture i III. stupnja lasinjske. Postavlja se pitanje je li nalaz iz Draganluga u vezi s ovim kretanjem ili nije (nalaz je datiran u prijelaz B-2/C stupnja vučedolske kulture).⁸⁹ Držimo da nije nužno pretpostaviti samo jedan val seobe: ili se u slučaju Draganluga i Mikleuške radi o dvjema seobama od kojih je Draganlug druga, ili je seoba bila ista, ali se dio stanovništva zadržao u kraju oko Draganluga ranije, te je ovaj lokalitet slijedeća razvojna faza. Postoji i mogućnost da

je Draganlug jednostavno nastavak kontinuiranog vučedolskog razvoja na tome području (Mitrovac je rani stupanj).

S područja Mikleuške i Moslavine jedan dio vučedolskog stanovništva je odselio putem uz Savu prema Alpama, drugi dio prema unutrašnjosti SZH, a treći dio putem Une i Sane u Zapadnu Bosnu, kako je to već pretpostavio Dimitrijević.⁹⁰ Koliko se dugo vučedolsko stanovništvo zadržalo u Moslavini ne možemo znati, ili, sudeći po Prnjarovcu, dio stanovništva je ostao i u fazi II na istome terenu. Na ovaj način iskazuje se Mikleuška vjerojatno kao prvo trajno vučedolsko naselje u SZH, a ne prolazno stanište. Vremenski fazu I trebamo ograničiti na drugu polovicu trajanja B-2 stupnja vučedolske kulture, tj. do početka C stupnja. Po umjereno niskoj kronologiji to bi bilo vrijeme između 1950 i 1900 god. p. n. e.⁹¹

STABILIZACIJA VUČEDOLSKOG STANOVNIŠTVA U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

(faza II)

U fazu II egzistencije vučedolskog stanovništva u SZH, sudeći po stilskim srodnoštimama, pripada slijedećih 6 lokaliteta: Prnjarovac, Babinac Severinski, Veliko Trojstvo—Stari brijeg, Letičani—Bukvik, Martinac, Apatovac—Hum. Veliku Barnu ovdje ne ubrajamo jer, osim uopćene atribucije, nije publiciran ni opisan niti jedan jedini nalaz, te se ne može sigurno reći radi li se o fazi I ili fazi II.

Elementi za datiranje faze II

a) Oblici posuda

1. Česta upotreba kupa i kupa na križastoj nozi.⁹² Kupe na križastoj nozi (T. 5: 12) javljaju se u vučedolskoj kulturi i ranije, ali češće od stupnja B-2 dalje.⁹³ Kupe sa zadebljanim i zaravnjenim obodom (T. 3: 1, 5; T. 4: 1) također se javljaju češće u B-2 stupnju vučedolske kulture,⁹⁴ a naročito u C stupnju.⁹⁵ Često stoje na punoj niskoj nozi.

2. Cilindrične flašice (T. 2: 7) prvi puta se u vučedolskoj kulturi pojavljuju pred sam kraj B-2 stupnja u Vinkovcima (jama 313 i jama 349).⁹⁶ ali u vrlo malom broju.

3. Raščlanjeni i izduženi vrčevi, tj. vrčevi s cilindričnim vratom, trakastom drškom koja počinje ispod oboda ili od oboda, te zaobljenim ili bikoničnim trbuhom (T. 2: 1, 8, 11; T. 5: 1; T. 6: 11) javljaju se u neraščlanjenoj izvedbi prvi puta u B-1 stupnju vučedolske kulture, a krajem B-2 stupnja javljaju se izduženi vrčevi ali još uvijek u mekoj profilaciji.⁹⁷

4. Bodrogkerezsturoidni lončići s ušicom uz rub (T. 4: 6), javljaju se samo u Apatovcu. Mogli su biti preuzeti od kasne lasinske ili Retz-Gajary kulture.⁹⁸

5. Trbušaste amfore s cilindričnim vratom (T. 4: 3; T. 6: 1, 5) također se pojavljuju u B-1 stupnju vučedolske kulture, ali pretežno s bikoničnim trbuhom; u stupnju B-2 postaju trbušaste, a u kasnoj fazi imaju cilindrični vrat i vrlo veliki kuglasti trbuh.⁹⁹

6. Lonci s cilindričnim vratom i barbotiniranim trbuhom (T. 2: 3; T. 5: 11) imaju velikih sličnosti s Makó i Nyírség tipovima kasne vučedolske kulture u Mađarskoj, no pojavljuju se u vučedolskoj kulturi i ranije.¹⁰⁰

7. Bikonične zdjele javljaju se u vrlo velikom broju (T. 2: 2; T. 3: 6, 9; T. 4: 5, 6, 8, 11; T. 5: 13; T. 6: 2, 9), što znači da se nastavlja tradicija klasične vučedolske kulture,¹⁰¹ koju npr. nastavljaju zapadnobosanski tip, Makó i Nyírség, ovaj drugi naročito.¹⁰² Zanimljivo je da tu tradiciju ne nastavljaju alpski i slavonsko-srijemski tip.¹⁰³ Što se posljednjega tiče, ne poznajemo ga ni izdaleka dovoljno i on će vjerojatno u svojem repertoaru, među glavnim oblicima, zadržati i bikonične zdjele i amfore.

b) Tehnike ukrašavanja

Vodeće mjesto među tehnikama ukrašavanja dijele obično i brazdasto urezivanje, s neznatnom prevagom običnog urezivanja. Duborez je manje zastupljen ali još uvijek je uočljivo prisutan. Znatno se smanjila uloga rovašenja, ali se ono još javlja u zapaženom

broju. U odnosu na tehnike B-2 stupnja u matičnom i baranjskom prostoru dogodila se velika promjena: vidno je smanjena uloga duboreza i rovašenja, što je također, uz motive, rezultiralo pojavom drugačijega vizuelnog efekta, koji je postao lakši, tanji i prozračniji. Nastavljen je, dakle, proces započet u fazi I u SZH (Mikleuška). Prema S. Dimitrijeviću, brazdato urezivanje prevladava u slavonsko-srijemskom i alpskom tipu vučedolske kulture, ali je u oba tipa prisutno i obično urezivanje.¹⁰⁴ Što se tiče običnoga urezivanja u alpskom tipu, ono je najviše prisutno upravo na Apatovcu, a ne na Barju.

c) Motivi

1. Ogromnu većinu među motivima čine cikcak linije, te cikcak trake izvedene u pozitivu i negativu (T. 2: 6, 11; T. 3: 1, 2, 5, 6, 9; T. 4: 11, 13; T. 5: 13; T. 6: 1, 3, 7, 9, 10, 12, 13). Uz njih se javljaju vrlo često i trokuti (T. 2: 11; T. 3: 3; T. 4: 1, 8, 14; T. 6: 4). No, svi gore nabrojani motivi izvedeni su sitnije i djeluju manje »agresivno« nego u B-2 stupnju vučedolske kulture.¹⁰⁵ Upravo su ovi motivi najkarakterističniji za slavonsko-srijemski tip.¹⁰⁶

2. Vrlo se često, na nešto drugačiji način, primjenjuju motivi koji su se počeli često javljati u B-2 stupnju vučedolske kulture. To su, prije svega, križevi (T. 5: 7, 9, 12) i X-motivi (T. 4: 2; T. 5: 7; T. 6: 6), a pojavljuju se i rozete (T. 5: 8). Za alpski tip kasne vučedolske kulture posebno su karakteristične velike metope i rombovi sa X-motivom, rozete s velikim križem, motiv križa i trokutasti uzorci.¹⁰⁷

d) Idoloplastika

U fazi II idoloplastika je zastupljena samo u Apatovcu. Osim životinjskih, prisutne su i dvije poznate ženske figurice od kojih je jedna ukrašena ali je slabije očuvana. Ženske figurice očito su odraz vučedolskih tradicija koje u fazi II još traju.¹⁰⁸ Životinjske figurice (T. 5: 2—4, 6) prisutne su u mnogo većem broju nego u klasičnoj vučedolskoj kulturi, a i u kasnoj lasinjskoj kulturi (Kiringrad) poznate su tek izuzetno.¹⁰⁹

e) Oružje i oruđe

Oružje i oruđe faze II poznato nam je također gotovo isključivo iz Apatovca. Koštano oružje i oruđe služi za obavljanje kućnih poslova, lova i ribolova i ima ga malo. Većinu čini kameno oružje i oruđe, koje je namijenjeno istim poslovima. Metal nije pronađen.

Zaključci o fazi II

Kako je iz naprijed iznesenih opisa faze II i posebno označenih elemenata za njezino datiranje vidljivo, moramo ovu fazu datirati kasnije od B-2 stupnja vučedolske kulture. Niti jedan lokalitet faze II nema pouzdane lasinjske nalaze ili komparacije, što najvjerojatnije znači da lasinjska kultura na ovome području više ne postoji, bilo da je njezino stanovništvo odselilo drugdje, bilo da je izgubilo kulturnu samosvojnost »utopivši se« u nadmoćnijoj kulturi došljaka. Datacija ove faze odgovara regionalnim tipovima kasne vučedolske kulture. Zbog nedovoljne učestalosti pojedinih oblika ne može se izjednačiti s vremenom početne vinkovačke kulture (još uvijek nisu u masovnoj upotrebi raščlanjeni vrčevi, amfore s cilindričnim vratom i velikim trbuhom, lonci s barbotiniranim i metličasto ukrašenim trbuhom, te cilindrične flašice).¹¹⁰ Z a k l j u - č a k : fazu II potrebno je datirati između kraja faze B-2 vučedolske kulture i početne faze vinkovačke kulture, tj. Reinecke Br A-1 stupnja. Početnom dijelu faze II vjerojatno će, po mojemu opažanju, pripadati materijal iz Letičana, dok razvijenu fazu II predstavljaju Apatovac i Veliko Trojstvo. Sasvim je razumljivo da je potrebno još mnogo materijala da bi se dobila jasnija slika o toj fazi i njezinu trajanju.

Kada se govori o »imenovanju«, tj. pribrajanju pojedinome od regionalnih tipova kasne vučedolske kulture, treba imati na umu da su osnovne karakteristike faze II naslijeđene i preuzete iz repertoara klasične vučedolske kulture, produžene u C stupanj, tj. slavonsko-srijemski tip (obično i brazdato urezivanje; među motivima prevlast cikcak linija i traka u negativu i pozitivu, te trokuta; vodeći oblici su kupe na nozi i vrčevi, a vjerojatno i amfore i bikonične zdjele). Ostale karakteristike faze II

(također vrčevi, amfore i kupe; brazdasto i obično urezivanje; trokuti, križevi, X-motiv, rozete) ukazuju na povezanost s alpskim tipom, bolje rečeno s vučedolskim horizontom Ljubljanskog barja (tzv. Ig I). Ljubljansko barje, čini se, bilo je naseljeno nedugo nakon Mikleuške, vrlo vjerojatno istim putem uz Savu. Ptuj, s kojim se stalno operira kao još jednim lokalitetom alpskog tipa u Sloveniji, pokazuje vrlo velike razlike u odnosu na oblike i ukrašavanje Iga I,¹¹¹ a sigurno će se dati kulturno i vremenski razdijeliti u barem dvije faze (ima i elemenata donekle srodnih Jévišovice kulturi: to, međutim, već izlazi iz okvira ovoga rada). Mogao je biti naseljen putem uz Dravu, zbog čega možda i postoje tolike razlike. Također držimo nepouzdanim pripisivanje dijela materijala iz Austrije alpskome tipu, budući da se raspolaze s vrlo malo materijala, koji često nema dovoljno karakterističnih elemenata za takvu atribuciju.¹¹² E. Ruttkay izdvojila je u Donjoj Austriji nalazišta Makó tipa (Schwechat i Deutsch-Altenburg),¹¹³ pa nije isključeno da će i neki od ranije pripisivanih lokaliteta alpskome tipu pripadati krugu Makó tipa. Na žalost, kako danas izgleda, materijal istoga alpskoga tipa kasne vučedolske kulture poznajemo jedino s Ljubljanskog barja (horizont Ig I).

Jasno je da se na području SZH susreću dva različita pristupa oblikovanju i ukrašavanju posuda: jedan iz matičnog područja vučedolske kulture i jedan iz područja Ljubljanskog barja. Taj susret, to ispreplitanje, rezultiralo je nečim posebnim, tj. materijalom s osobinama i jednoga i drugoga područja. Obzirom da ne znamo kakvi će lokaliteti biti u budućnosti otkriveni u Hrvatskom Zagorju, Međimurju i Sloveniji, tj. s kakvim ćemo se materijalom susresti, možemo danas SZH promatrati kao prijelaznu zonu, što ona geografski jest. Zbog toga sav materijal faze II i faze III označavamo imenom *slavonsko-alpski tip kasne vučedolske kulture*. U sklopu toga tipa faza II označava rani razvojni stupanj (A), a faza III kasni razvojni stupanj (B). Obzirom na gore postavljene granice (kraj B-2 stupnja vučedolske — početak vinkovačke kulture) datiramo fazu II, prema umjereno niskoj kronologiji S. Dimitrijevića, između 1900 i 1850 godine p. n. e.¹¹⁴

ZAVRŠNI PERIOD VUČEDOLSKE SAMOSTALNOSTI U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

(faza III)

Faza III egzistencije vučedolskog stanovništva u SZH predstavlja posljednju etapu te egzistencije, a u sklopu slavonsko-alpskog mješovitog tipa njegov mlađi razvojni stupanj (B). Zasad jedini lokalitet ove faze jest Rudina I kod Koprivničke Rijeke.

Elementi za datiranje faze III

a) Oblici posuda

1. Među grubom keramikom javlja se vrlo veliki broj lonaca s kratkim cilindričnim vratom i barbotinom na trbuhu, često s metličastim prevlačenjem (T. 7: 7; T. 17: 5). Ovaj tip posude, naročito ako je brojčan, ukazuje na povezanost s Reinecke Br A-1. Prisutan je npr. u materijalu vinkovačke kulture, Makó i Nyírség tipa, Csepel tipa, Nagyrév kulture itd.¹¹⁵

2. Raščlanjeni vrčevi i vrčići nastupaju u velikom broju (T. 7: 2, 5, 6, 10, 12; T. 8: 3; T. 11: 3; T. 12: 1, 8; T. 15: 1; T. 18: 1). Za njih vrijedi isto što je rečeno za vrčeve u fazi II, no mora se primijetiti da oni na Rudini I predstavljaju daljnju razvojnu kariku, jer je cilindrični vrat oštro odvojen od zaobljenoga ili bikoničnog trbuha. Sve drške počinju od oboda, a spuštaju se do kraja vrata ili prijeloma bikoničnog trbuha. Vrlo dobre analogije imaju u Ljubljanskom barju I, Somogyvár-tipu vinkovačke kulture, Csepel tipu, kasnoj vrpčasto-keramičkoj kulturi itd.¹¹⁶

3. Pojavljuje se vrlo veliki broj neukrašenih amfora s cilindričnim vratom i velikim zaobljenim trbuhom (T. 7: 9; T. 8: 5). O amforama s cilindričnim vratom i velikim trbuhom bilo je riječi kod datiranja faze II. I kod ovoga oblika treba napomenuti da se radi o razvijeniemu obliku nego se pojavljuje u fazi II, a javlja se i mnogo češće. Brojne su analogije: npr. Makó tip, vrpčasta-keramika, Somogyvár-tip, Csepel tip itd.¹¹⁷

4. Cilindrične flašice javljaju se u nešto većemu broju nego ranije (T. 10: 2), što je također dobar pokazatelj suvremenosti s ranobrončanodobnim kulturama. Cilindrične flašice prisutne su kontinuirano od završetka B-2 stupnja u regionalnim tipovima vučedolske kulture, te Somogyvár tipu, vinkovačkoj kulturi, Csepel tipu itd.¹¹⁸

5. Izrazito mali broj kupa i kupa na nozi ukazuje na vremensku udaljenost ne samo od B-2 stupnja, nego i od slavenskog i alpskog tipa vučedolske kulture. Potpuno nestaju križevi na nogama kupa na nozi. Javljaju se, međutim, kupe malih dimenzija, koje imitiraju vrpčasti ukras (T. 10: 1).¹¹⁹

6. Grubi lončići s drškom (T. 7: 1, 11), duboke kupasto-terinoidne zdjele i lončići-šalice sa zaravnjenim obodom i drškom (T. 11: 2, 6, 8; T. 13: 5; T. 15: 5; T. 17: 7) također su česta pojava završnoeneolitskih i ranobrončanodobnih kultura. Lončići s drškom susrećemo u vrpčastoj keramici, Makó i Ssepel tipu, te kulturama Wieselburg, Nagyrév i Hatvan.¹²⁰ Ostale oblike susrećemo u Makó i Nyírség tipu, Oggau i Csepel tipu, te Mierzanowice-Koš'any i Hatvan kulturi.¹²¹

7. Prvi puta se javljaju duboke bikonične zdjele s rebrastom drškicom (T. 18: 5), oblik sasvim nepoznat ranije u vučedolskoj kulturi. Analogije ima u završnoeneolitskim i ranobrončanodobnim kulturama, kao npr. u Salčutza IV-fazi, Oggau i Csepel tipu, Nagyrév kulturi, Somogyvár tipu, Unterwöbling i Vétéfov tipu, Hatvan i Periamos kulturi, ranome brončanom dobu zapadne Srbije itd.¹²²

8. Prvi puta se pojavljuju raščlanjeni vrčevi s rebrastom drškom koja seže do oboda, gdje ima tri plastična dugmeta na završetku rebara, a na donjemu dijelu drške ima tri privjeska s dugmetastim završecima (T. 18: 1). Identičan oblik u meni dostupnoj literaturi nisam mogao nigdje ustanoviti. Dugmetasti privjesci, međutim, prisutni su u sloju I lokaliteta Staré Zámky u Brno-Lišenu, koji odgovara djelomično fazi Jevišovice B i C-1 (dva privjeska),¹²³ te na trbuhu jedne amfore iz Zlote, čiji je vrant ukrašen vrpčastim ornamentom, a spada u krug ranobrončanodobne Mierzanowice-Koš'any kulture.¹²⁴

9. Javljaju se vrčevi s cilindričnim vratom i bikoničnim trbuhom, te dvije kvržice (pseudo-ansa lunata) na obodu iznad trakaste drške (T. 15: 1). Ovaj oblik je izuzetno rijedak, a javlja se uz vrpčasto-keramičke nalaze na lokalitetu Malá Černoc.¹²⁵

10. Pojavljuju se lonci s valovitim obodom i horizontalnom plastičnom gredom s otiscima prsta ispod oboda (T. 13: 3; T. 14: 7), koji imaju analogije u vinkovačkoj kulturi.¹²⁶

11. Pojava izvijenih oboda također je karakteristika koja povezuje fazu III s krugom završnoeneolitskih i ranobrončanodobnih kultura (T. 13: 1, 4; T. 17: 4; T. 12: 7). Takve obode nalazimo npr. u Makó tipu, Csepel tipu, Nagyrév kulturi, vinkovačkoj kulturi itd.¹²⁷

12. Pojavljuju se rebraste drške drugačijega tipa nego u klasičnoj vučedolskoj kulturi (T. 8: 2; T. 15: 4; T. 18: 1, 5). Moguće je da su se razvile od širokih malih narebrenih drški kakve je vučedolska kultura poznavala ranije,¹²⁸ ali su sada primijenjene na oblicima koji su oznaka izrazito kasne faze. Približne analogije nalazimo im u Salčutza IV fazi (Pecica-Santul Mare, donji sloj; Baile Herculane itd.), Makó tipu, ranobrončanodobnom sloju Pod A kod Bugojna (zajedno s ranom licenskom keramikom), Jevišovice kulturi (Brno-Lišen, I. sloj), vrpčastoj-keramici itd.¹²⁹

13. Vidljivo je i jako opadanje broja ukrašenoga posuđa u odnosu na fazu II, a samim time i u odnosu na klasičnu vučedolsku kulturu. Nemamo točne podatke o postotku ukrašenoga posuđa u prethodnim razdobljima vučedolske kulture, ali je broj ukrašenoga posuđa u vučedolskoj kulturi sigurno veći nego npr. u lasinjskoj kulturi.¹³⁰ Opadanje postotka ukrašenoga posuđa jedna je od karakteristika ranoga brončanog doba.¹³¹

b) Tehnike ukrašavanja

1. Prevlast barbotina javlja se u gruboj keramici, kao što je naprijed rečeno. Barbotin se javlja, međutim, i na nekim oblicima fine keramike, ali dosta rijetko (vrčevi i amfore). Ponekad je na njemu prisutno metličasto prevlačenje. Barbotinirano posuđe je uočljivo i brojno u Makó tipu, Somogyvár tipu, Csepel tipu, razvijenoj Nagyrév kulturi itd., tj. kulturama koje pripadaju početku brončanog doba.¹³² Uz takav barbotin često se nalaze i otisci prsta u traci ili stijenki posude, također i u finoj keramici.

2. Pojavljuje se mnoštvo vertikalnih, kosih i girlandoidnih trakastih aplikacija na gornjim dijelovima amfora i lonaca (T. 13: 2; T. 15: 5; T. 17: 2). To je također jedna od karakteristika završno-eneolitskih i ranobrončanodobnih kultura. Znađu ih npr. ranobrončanodobna naselja u Bosni, Nyírség tip, Csepel tip, Jevišovice kultura, a i Ljubljansko barje.¹³³

3. Česte su dugmetaste aplikacije na posudu (T. 15: 4, 5; T. 17: 1), što opet ukazuje na krug završnoeneolitskih i ranobrončanodobnih kultura: Makó tip, Nyírség tip, Lažn'any grupa, vinkovačka kultura itd.¹³⁴

4. Javlja se i žigosana i brazdastim ubodima izvedena imitacija kotačića (T. 11: 4), što ukazuje na kontakte s nosiocima kulture zvonastih pehara.¹³⁵

5. Obično urezivanje ima apsolutnu premoć, slijedi ga brazdato urezivanje, dok duborez zaostaje. Rovašenje je gotovo posve napušteno.

c) Motivi

1. Cickak linije i trake izvedene u negativu i pozitivu dominantne su, a uz njih dolaze i trokuti. Još su relativno česti manji X-motivi i V-motivi, ali je motiv križa u opadanju. Motiv šahovske ploče, tradicionalni vučedolski motiv, jedva da se još javlja. I inače se stječe dojam da ukrašavanje nije više jako maštovito, već se vrlo pojednostavilo.

2. Posve nestaje motiv rozete, te motiv križa na nogama kupa. Oba ova motiva još su prisutna u fazi II, što je vrlo važan kronološki moment.

Kronološki položaj kulture vrpčaste keramike i kulture zvonastih pehara

Vrpčasta keramika, tj. njezini nosioci, stanovništvo porijeklom iz ruskih stepa (Grubengrabkultur, jamnaja kultura), prema M. Gimbutas, tek u četvrtoj razvojnoj fazi ekspanziraju prema zapadnoj i sjeverozapadnoj Evropi (to je druga ekspanzija, prva se dogodila u drugoj fazi!). Taj prodor datiran je na prijelaz 3. u 2. tisućljeće p. n. e. Prema Dimitrijeviću, koji govori o dva smjera ekspanzije, sudeći po broju primjeraka »panonski« smjer je izrazito slab, ali se javlja možda već u B-1 stupnju vučedolske kulture, iako je zapravo karakterističan tek za kasnu fazu vučedolske kulture. Isti autor drži da je prodor stepskih elemenata s kojima je moguće dovesti u vezu Melk tip kupa na križastoj ili zvjezdastoj nozi, ukrašenih »falššnur«-ukrasom, mogao uslijediti oko 1800. god. p. n. e. ili oko toga datuma.¹³⁶

N. Kalicz povezuje glinene minijaturne sjekire koje su se iz rumunjskih kultura, od Cucuteni A do Schneckenberg, proširile u Hatvan, s pojavom stepskog utjecaja.¹³⁷ Kod nas se takve glinene sjekirice javljaju u fazi II na lokalitetima Apatovac i Letičani. Na nalazištu Barca u Slovačkoj nalazi vrpčaste keramike čine samostalni sloj između badenske i hatvanske kulture, a ulomci ukrašeni otiskom vrpce javljaju se i na nalazištima Nyírség tipa kasne vučedolske kulture.¹³⁸

Prema mišljenju N. Kalicza prvi val iz stepa pojavljuje se u sjeveroistočnoj Mađarskoj u vrijeme kasne badenske kulture, gdje, nakon kratkog perioda samostalnosti, dolazi u doticaj s preostalim kasnim grupama badenske kulture. Na taj način uskoro susreću vučedolsko stanovništvo koje dolazi iz suprotnog smjera. Rezultat toga susreta nastanak je Nyírség i Makó tipa.¹³⁹ Prema istome autoru početak jačih stepskih prodora prema zapadu pada u vrijeme propasti badenske kulture, tj. oko 1900. god. p. n. e. Vjerojatno je nakon toga bilo više valova te emigracije, ali ne nakon godine 1800., koja bi, prema tome, bila kraj stepskih migracija.¹⁴⁰ Uspjeh prodora stepskih naroda vjerojatno je bio olakšan zbog upotrebe bakrenog i brončanog oružja (bojne sjekire s tuljcem za nasad i dugi bodeži), te poznavanjem konja (nije dokazano je li to tada već jahaći konj).¹⁴¹

U grobu iz Grosshöfleina u Austriji nađene su dvije posude vrpčaste keramike, licenska keramika, te skeleti odraslih životinja i njihova mladunčad.¹⁴² M. Buchvaldek smatra da se prva vrpčasta keramika u srednjoj Evropi pojavila oko 2100. godine,

a propala u 19. stoljeću p. n. e. Također je značajno opažanje istoga autora o kontaktima vrpčaste keramike i kulture zvonastih pehara u njezinoj završnoj fazi.¹⁴³

B. Novotný smatra da je u Slovačkoj pojava vučedolske kulture (tj. Makó tipa) istovremena s mladom badenskom kulturom, a trajanje joj izjednačava s kulturom zvonastih pehara i vrpčastom keramikom.¹⁴⁴ A. Točík smatra da je vučedolska kultura u Slovačkoj u svojoj mlađoj fazi utjecala na stariju fazu Nagyrév kulture koju on paralelizira s kulturom zvonastih pehara i vrpčastom keramikom.¹⁴⁵ N. Kalicz smatra, međutim, da Makó tip nije istovremen s kulturom zvonastih pehara, nego je stariji od nje.¹⁴⁶

J. Vladár smatra da su nosioci kulture zvonastih pehara bili u dobrim odnosima sa stanovništvom Kosihy-Čaka grupe (Makó tipa), te da su obogatili svoje tipove posuda. Isti autor drži da treba u jugozapadnoj Slovačkoj očekivati pojavu više lokaliteta sa vrpčastom keramikom (zasad samo Skalica, u mlađoj fazi te kulture), budući da je njezin utjecaj na Makó tip očit. Tradicija vrpčastog ukrašavanja u istočnoj Slovačkoj održala se i na početku brončanog doba, što je dokazano inventarom starije faze Košťany (Mierzanowice-Košťany) grupe, u čijoj genezi je sudjelovala, osim Nyírség tipa vučedolske kulture, i kultura vrpčaste keramike.¹⁴⁷ Mierzanowice-Košťany, kultura rasprostranjena u Maloj Poljskoj i Slovačkoj, prema J. Machniku, ima niz dodirnih elemenata s kasnim eneolitom i ranim brončanim dobom u Slovačkoj i Mađarskoj. Ta kultura u repertoaru posuda ima i izrazite vrpčaste elemente.¹⁴⁸

E. Ruttkay drži da su oba nalazišta s vučedolskim nalazima u Aspernu u Donjoj Austriji mlađa od Baden-Ossarn grupe, tj. od kasne faze badenske kulture. Ista autorica svoj Mödling-Zöbing tip u okviru Jevišovice-kulture datira u stupanj neposredno prije Reinecke Br A-1 stupnja, a kraj toga tipa povezuje s pojavom kulture zvonastih pehara.¹⁴⁹

R. Kalicz-Schreiber drži da je Somogyvár-tip vinkovačke kulture u starijoj (kraćoj) fazi istovremen s Makó tipom, a u mlađoj (duljoj) fazi s Glockenbecher-Csepel grupom (tj. Csepel tipom, koji je mješavina zvonastopeharnih i ranih Nagyrév elemenata). Jama 20 na otoku Csepel sadrži nalaze keramike tipa zvonastih pehara, a među njima je i jedna cilindrična flašica Somogyvár tipa.¹⁵⁰ Ista autorica uspostavila je kronologiju ranoga brončanog doba za okolicu Budimpešte: 1. Makó tip vučedolske kulture, 2. Glockenbecher-Csepel grupa rane Nagyrév kulture, te 3. klasična ili kasna Nagyrév kultura.¹⁵¹

Porijeklo liscenske keramike neki autori traže u ljubljanskoj kulturi, što bi značilo da je njezin početak nešto kasniji nego početak ljubljanske kulture.¹⁵²

Iz gore iznesenih podataka i mišljenja može se zaključiti slijedeće:

1. Stepski utjecaji možda se prvi puta javljaju već u vrijeme B-1 stupnja vučedolske kulture. Stanovništvo ruskih stepa prvi puta se širi prema zapadu u svojoj drugoj razvojnoj fazi, ali jaka ekspanzija prema zapadnoj i sjeverozapadnoj Evropi počinje u vrijeme četvrte razvojne faze njihove kulture, oko 1900. god. p. n. e. ili nešto ranije, tj. oko početka kasne razvojne faze vučedolskoga kulturnoga kompleksa.

2. Nosioci kulture zvonastih pehara žive dijelom istovremeno s Makó tipom vučedolske kulture i Somogyvár tipom, a djelomice nadživljavaju Makó tip združeni s nosiocima rane faze Nagyrév kulture. Prvi se puta pojavljuju nakon ili pred kraj Jevišovice kulture i njezinoga Mödling-Zöbing tipa.

3. Kultura vrpčaste keramike i kasna faza kulture zvonastih pehara, te Makó tip i Nyírség tip vučedolske kulture djelomično su istovremeni.

4. Kultura vrpčaste keramike barem je djelomice istovremena s ranim fazama licensko-keramičke kulture i Mierzanowice-Košćany kulture, te, imajući u vidu licensku kulturu i zvonaste pehare, sa starijim dijelom ljubljanske kulture.

5. U vrijeme kada se javlja Hatvan kultura, kultura vrpčaste keramike više ne egzistira kao samostalna pojava.

Iz gornjih zaključaka moguće je postaviti i približnu donju granicu stepskog prodora, odnosno utjecaja vrpčaste keramike. To je vrijeme oko prijelaza Reinecke Br A-1 na A-2, tj. oko 1750—1700 god. p. n. e. po umjereno niskoj kronologiji.¹⁵³ Kultura zvonastih pehara otprilike je istovremena s kasnim regionalnim tipovima vučedolske kulture, ali živi dulje od njih zajedno s nosiocima rane faze Nagyrév kulture u tzv. Csepel tipu, koji je djelomično istovremen sa Somogyvár tipom vinkovačke kulture, za kojega još uvijek ne možemo precizirati donju granicu, premda se može pretpostaviti da egzistira kraće nego vinkovačka kultura u Slavoniji i Srijemu¹⁵⁴.

Zaključci o fazi III

Već je kod zaključaka o fazi II napomenuto da faza II i III predstavljaju slavonsko-alpski tip, kasne vučedolske kulture. Kada govorimo o fazi III ne trebamo ispustiti iz vida činjenicu da idoloplastika ove faze više ne poznaje ljudske figurice, ali zato, kao i u fazi II dolazi vrlo veliki broj životinjskih figurica, a naročito su karakteristični neki novi elementi: to su prije svega rogovi različitih veličina, te falus. Ova dva oblika nikada se ranije ne javljaju u vučedolskoj kulturi, a nema ih ni u njenim regionalnim tipovima. Očito će se raditi o vrlo velikim sociološkim promjenama. Kameno i koštano oružje i oruđe u fazi III podjednako je zastupljeno (ako se apstrahiraju neodređeni kameni ulomci), ali namjena toga oruđa više nije ista, kao što je bio slučaj u fazi II. Izuzev kamene kugle za lov i možda kamene sjekire, ostali kameni oblici su izrazita oruđa, dok dobar dio koštanih primjeraka (naročito onih koji su izrađeni od jelenjih rogova i parožaka) predstavlja oružje namijenjeno lovu. Rezimirajući naprijed navedene zaključke i podatke dolazimo do slijedećih zaključaka o fazi III:

1. Rudina I mlađe je od svih naselja faze II, od koje je dijele mnoge bitne razlike. Stoga ona predstavlja narednu razvojnu fazu vučedolske egzistencije u SZH, tj. fazu III, a u slavonsko-alpskom tipu mladi razvojni stupanj (B).

2. I nadalje su bikonične zdjele vodeći oblik, no sada su vrlo rijetko ukrašene, dok je ranije veći dio bio ukrašen. Vidljivo se povećao broj neukrašenih velikih amfora, vrčeva, lonaca s barbotinom i cilindričnih flašica, ali se smanjio broj kupa i kupa na nozi. Kupe na križastoj nozi sasvim nestaju. Na tradicionalno vučedolske oblike apliciraju se novi detalji koji mijenjaju oblik (lončići s jednom drškom, bikonične zdjele s drškom, vrčevi s pseudo-ansa lunatom iznad drške, vrčevi s rebrastom drškom i dugmetastim privjescima) ili dojam ukrasa (imitacija kotačića, vertikalne i girlandoidne plastične aplikacije, pročišćavanje i suženost urezanih ornamenata itd.). Sasvim nestaje motiv rozete, a motiv šahovske ploče jedva da se još javlja. Pojavljuju se izvijeni obodi na posudu, te dugmetaste plastične aplikacije.

3. Premda se ne mogu mimoći veze s tradicionalno vučedolskim oblicima i načinima ukrašavanja, te veze s fazom II, uočljive su veze s kulturnim elementima kojih u prethodnim fazama nema, ili su vrlo slabo uočljivi. Prije svega se to odnosi na vrlo izrazite posredne utjecaje kulture vrpčaste keramike. Nema niti jednoga posve pouzdanog elementa vrpčaste keramike (samo imitacija — T. 10: 1), ali se javljaju oblici koji dolaze u toj kulturi (vrčevi s pseudo-ansa lunatom na obodu i lončići s

drškom). Također su prisutni utjecaji mode ukrašavanja zvonastih pehara, tj. ukrašavanja kotačićem. Vrpčasta keramika u repertoaru oblika, kao i kasna vučedolska kultura, pozna i raščlanjene vrčeve, te amfore s velikim trbuhom i cilindričnim vratom, kao i rebraste drške. Analogije posudama s dugmetastim plastičnim privjescima ukazuju na Jevišovice B i C-1 fazu, te Mierzanowice-Košćany kulturu. U drugom slučaju ponovo se susrećemo sa vrpčasto ornamentiranim elementima jer je amfora sa dugmetastim privjescima u vratnome dijelu ukrašena otiscima vrpce. Prilično je uočljiva i djelomična srodnost nekih elemenata faze III i Csepel tipa, te Somogyvár tipa vinkovačke kulture. Rebraste drške zaista su na neki način mogle nastaviti tradiciju započetu u ranim fazama vučedolske kulture, ali su ovdje primijenjene na oblicima koji su ranije bili zapostavljeni. Vrlo velik broj različitih vertikalnih, kosih, girlandoidnih i dugmetastih aplikacija u gornjim dijelovima posude još je jedan element koji udaljava fazu III od eneolitskog načina ukrašavanja i približava je shvaćanjima jedne nove mode i novoga pogleda na ukrašavanje, pa i na svijet oko sebe.

4. Potpuni nestanak ženskih figurica koje su, smatra se, simbolizirale plodnost, i njihova zamjena falusima, sakralnim rogovima, te većim brojem životinjskih figurica nego ranije, sigurno označava vrlo velike društvene promjene, koje su očito dobrim dijelom vezane uz lovačku privredu i nešto manje uz stočarstvo. Vrlo je malo vjerojatno da bi žena išla u lov: njoj ostaju poslovi oko naselja; time se automatski žena stavlja u (barem nešto) podređeniji položaj, budući da je najcjjenjenija grana privređivanja upravo lov. Žrtvovanje životinja samo je još jedan dokaz naprijed rečenoga.

5. Faza III ima i znatnih srodnosti s ostalim regionalnim tipovima kasne vučedolske kulture, ali su te srodnosti postojale već i u fazi II. Neki od vrlo bitnih elemenata za raspoznavanje kasnih vučedolskih nalazišta i nalaza (kupe na križastoj nozi npr.), međutim, u fazi III potpuno nedostaju. Zbog toga treba sličnosti s ostalim regionalnim tipovima uzimati s vrlo velikom rezervom, jer su one normalan odraz prethodnoga razvoja. Faza III, bolje rečeno Rudina I, vremenski znači korak dalje od Ljubljanskog barja I, slavanskog tipa, Makó i Nyírség tipa vučedolske kulture. Osnovne karakteristike vučedolske kulture još su prisutne, ali je vidljiva već i početna faza transformacije u nešto što vučedolska kultura više nije.

6. Elementi vrpčaste keramike (nije sigurno, ali je možda moguće direktno pripisivanje tim elementima i ukrasa na našoj kupi na nozi — T. 10: 1) na područje SZH, ili, kako danas izgleda, na područje Podravine, Kalničkoga gorja i Bilogore, vjerojatno su doprli zajedno sa zvonastopeharnim elementima. Obzirom na naprijed postavljene analogije i zaključke, kao i na ranija zapažanja arheologa iz drugih sredina, utjecaj tih elemenata u fazi III s prilično velikom vjerojatnošću mogli bismo povezati s vremenom Csepel tipa, koji u sebi zadržji rane Nagyrév elemente i kasne elemente kulture zvonastih pehara, a istovremeno je sa Somogyvár tipom vinkovačke kulture. Time se ne isključuju utjecaji ostalih istovremenih kultura, ili kultura koje su neposredno prije ovoga vremena završile svoj životni vijek, ali po svemu izgleda da su ove tri komponente najjače u prenošenju novih elemenata. Je li se u slučaju Rudine I radilo o kakvoj manjoj migraciji stanovništva neke od ovih triju kultura, teško je reći, naročito stoga jer su mnogi elementi mogli biti preuzeti od ostalih naroda i polunomada sasvim usputno ili kroz trgovačku razmjenu. Činjenica je da su strani elementi primijenjeni na vučedolskim oblicima, te se nameće zaključak da je vučedolsko stanovništvo još, unatoč velikim promjenama koje ga u ovoj fazi vode prema gubitku identiteta, sačuvalo osnovnu vučedolsku jezgru, premda se mora zamijetiti opadanje stvaralačke snage.

7. U fazi III nisu zamijećeni nikakvi klasični Nagyrév elementi, niti elementi Hatvan kulture, kao ni elementi liscenske keramike. Zbog toga donju granicu faze III moramo postaviti prije pojave Hatvan kulture i liscenske keramike, odnosno nakon egzistencije Csepel tipa, koji nije po trajnosti izjednačen s Nagyrév kulturom, nego čini njen stariji dio.

8. Rezimirajući naprijed izneseno, dolazimo do slijedećih zaključaka o početku i završetku faze III vučedolske egzistencije u SZH: faza III započinje svoje trajanje sredinom trajanja regionalnih tipova kasne vučedolske kulture i početkom vinkovačke kulture; ta faza, međutim, traje dulje od ostalih regionalnih tipova vučedolske kulture, te završava otprilike kao i Csepel tip. Prema umjereno niskoj kronologiji početak faze III padao bi u vrijeme oko 1850. godine p. n. e., tj. na početak Reinecke Br A-1, a završetak oko vremena završetka Csepel tipa, tj. oko 1770. godine p. n. e.¹⁵⁵ Kako se danas čini, Rudina I predstavlja mladi dio te faze, tj. trebalo bi je datirati oko 1800. godine i nešto niže, dok stariji dio te faze zapravo još nedostaje.

NAČIN I SPECIFIČNOSTI ŽIVOTA VUČEDOLSKOG STANOVNIŠTVA U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ (faza I—III)

a) Naselja

Sva vučedolska naselja u SZH, o kojima imamo makar približne podatke o položaju, smještenu su na izrazito brežuljkaste terene (od 140 do oko 300 m nadmorske visine), koji su mogli poslužiti i obrani, tj. već imaju izvjesni gradinski karakter. To je slučaj s Mikleuškom (posebno zanimljivo, jer se radi o fazi dolaska na ovaj teritorij!), Martincem, Velikim Trojstvom, Apatovcem (faza stabilizacije na području SZH), a svakako i Rudinom I (završna faza egzistencije na ovome području). I ostali lokaliteti (Velika Barna, Babinac, Letičani, Prnjarovac) nalaze se na brežuljkastim terenima, ali o njima nemamo preciznijih podataka. Očito je da period nesigurnoga vremena vučedolskom stanovništvu nije prošao sve do kraja njegove egzistencije u SZH. Permanentno je postojala potreba obrane i mogućnost napada od strane ostalih nomadskih i polunomadskih plemena, te je trebalo birati pogodne položaje za naselja.

Pouzdatih naseobinskih elemenata o životu unutar naselja imamo vrlo malo. Na Marić-gradini nije ustanovljeno postojanje objekata, no to je uvjetovano i malom površinom koja je istražena. U šumi Bukvik kod Letičana otkrivena je poluzemunica oktogonalnog oblika, promjera 2 m, s rupama od kolčeva na periferiji jame. Lovrenčević spominje i na Starome brijegu kod Velikog Trojstva postojanje nekoliko zemunica. Na Humu kod Apatovca Dukić je naišao na dvije jame promjera 120 cm: najvjerojatnije se radi o jamama za otpatke. Na istome lokalitetu 1977. god. naišli smo na izgorenu podnicu nadzemne kuće. Najzad, na Rudini I pronađeni su: podnica jedne nadzemne kuće s rupama od kolčeva, dvije stambene jame (jama 7 i jama 8), jedan životinjski grob (jama 4), deset ognjišta, osam jama za otpatke (jame 1—3, 5, 10, 13, 16, 19), te šest jama za rad u toku dana (jame 9, 11, 12, 14, 15, 18), dok dva djelomično istražena objekta (jame 6 i 17) zasad ostavljamo izvan atribuiranih objekata.

Ako pažljivije pogledamo objekte na centralnom prostoru, uočiti ćemo vrlo veliku povezanost između kuće 1, jama 3 i 5, te ognjišta 3. I jama 4 zapravo se nalazi vrlo blizu ovih objekata. Jama 3 i jama 5 su dvije najbogatije jame na naselju. Ova četiri objekta zajedno (kuća 1 i njezini popratni objekti) imaju 281 primjerak keramike, što iznosi 30,3 % ili 1:3,2 od ukupne količine keramike na cijelome istraženom dijelu Rudine I. Udio ova četiri objekta u ukupnom broju pronađenih

objekata je, međutim, samo 1:7,5 ili 13,3 %. Na ta četiri objekta otpadaju samo dva utega, ali zato čak sedam od ukupno 19 idola, te najveći dio koštanoga i kamenog oružja i oruđa (17 : 31 u primjercima koštanog i 19 : 80 u primjercima kamenog oružja i oruđa, zajedno s neodređenim primjercima; kod određenih primjeraka udio je još veći). Nema nikakve sumnje da kuća 1 i njezini popratni objekti predstavljaju jedan izuzetno bogati dio naselja. Nemamo kompletne osteološke pokazatelje, ali je uočljivo da su u ovim objektima pronađene kosti domesticiranoga psa, kratkorogoga goveda, divlje svinje, balkanske koze i jelena. Na ovome dijelu naselja nema puževa, niti riječnih školjki. Puževi su masovno nalaženi na perifernim dijelovima naselja. Također je na ovome dijelu naselja uočljiva najveća količina kamenih gromada i blokova (v. horizontalni plan).

Rezimiramo li gore navedeno, možemo zaključiti da je vučedolsko stanovništvo u SZH, za razliku od Slavonije, za potrebe običnoga pripadnika roda i plemena gradilo zemunice i poluzemunice. Nadzemne kuće su rijetkost: na Humu ne znamo položaj nadzemne kuće u odnosu na ostale postojeće objekte, ali na Rudini I nadzemna kuća je samo jedna, zauzima centralni prostor, i nema radnih objekata u blizini. Sve to upućuje na zaključak o rodovskom (lovačko-vojnom) starješini (princepsu) s jasno izdvojenim položajem: društveno raslojavanje je već sasvim očito. Obični pripadnici roda imali su i niz manjih prostora za rad. Naravno, to ne znači da rodovski prvak u to vrijeme nije ništa radio, ali njegov posao je bio drugoga kova: sudeći po nalazima s centralnog dijela Rudine I, to je bio lov i poslovi u vezi s lovom, te kultom. Možda je rodovski prvak ujedno obavljao funkciju vrača ili svećenika.

Vučedolsko stanovništvo je u slavonsko-srijemskom prostoru gradilo nadzemne kuće u većemu broju. Nasuprot tome, u SZH je lasinjsko stanovništvo, prema dosadadašnjim podacima, gradilo isključivo zemunice i poluzemunice. Nadzemnih kuća u lasinjskom prostoru nema. Ako je išta vučedolska kultura u SZH preuzela od stanovništva koje je prije nje nastanjivalo ovo područje, tada je to način stanovanja. Budući da je to stvarno korak natrag u kulturi stanovanja, teško je ustanoviti zbog čega je preuzet ovaj oblik gradnje. Razlog može biti u jednostavnijemu načinu gradnje, ali i u prisvajanju privilegija stanovanja u nadzemnoj kući od strane rodovskog plemstva.

b) Privreda i prehrana

Podataka o načinu svakodnevnog života, tj. privređivanja, vučedolskog stanovništva u SZH imamo vrlo malo. Lovrenčević spominje nalaze oruđa od jelenjih rogova i kremena u Velikom Trojstvu. U Letičanima je nađena pločasta kamena motika. U Apatovcu je pronađeno 8 koštanih alatki (šila, strugalice, udica), te 104 ulomka kamenog oruđa i oružja (motike, sjekire-čekići s rupom za nasad drške, kalupasti klinovi, mali klinovi za srp ili pilu, noževi, strugala, trokutne strelice). Glinene životinjske figurice iz Apatovca prikazuju sprasnu krmaču, divlju svinju i možda ovcu. Iz ovih podataka možemo zaključiti da se, osim uobičajene kućne radinosti (izrada oruđa i oružja, lončarstvo, tkanje, pravljenje odjeće i obuće), vučedolsko stanovništvo u fazi II bavilo stočarstvom, lovom, zemljoradnjom i ribolovom. Kostii pronađene 1977. god. u Apatovcu nisu analizirane.

Na Rudini I našli smo mnoštvo oružja i oruđa od jelenjih rogova i parožaka, te od lopatičnih, rebrenih i drugih kostiju (sjekire-čekići, budaci, motike, šila, igle, strugalice), kameno oruđe (sjekira-čekić, žrvnjevi, kamen za lov, nožići, strugala), mnoštvo kostiju divljih životinja (jelen, bos primigenius, kratkorogo govedo, balkanska koza,

divlja svinja, tvor), nešto izrazito domaćih životinja (ovca i pas), mnoštvo kućica raznovrsnih puževa, nešto ljuštura riječnih školjki; pronađeno je i jedno cjedilo. Među glinenim figuricama prepoznatljiv je jelen, a ostale predstavljaju vjerojatno ovcu ili svinju. Na lokalitetu je pronađeno i dosta glinenih rogova, koji nesumnjivo simboliziraju rogate životinje. U jami 4 zajedno su zakopani bos primigenius i kratkorogo govedo. Sve to upućuje na zaključke o potpunoj prevazi lova, ali i o postojanju poljoprivrede (žrnjevi), te stočarstva (ovca; cjedilo). Puževi su očito običnim članovima roda služili za prehranu, a školjke su, prema nekim mišljenjima, služile spravljanju bijele boje (izmrvljene školjke i smolasta masa) za inkrustaciju, koja se umetala u ornamente nekih posuda.¹⁵⁶

Iz gornjih pokazatelja proizlaze uglavnom i podaci o prehrani vučedolskoga stanovništva. U fazi II jele su se žitarice, domaće i divlje životinje, te ribe. U fazi III također su se jele žitarice, divlje životinje, puževi, te domaće životinje. Naglasak u prehrani je na lovnim životinjama. U svim fazama je sigurno postojala i skupljačka privreda (različiti samonikli plodovi), a, ako je moguće suditi po dosadašnjim pokazateljima, uloga lova je sve više rasla. Međutim, kod analize privrede i prehrane ne treba izgubiti iz vida da je privreda, a samim time i prehrana, dobrim dijelom uvjetovana postojećim mogućnostima terena na kojemu se živi: ne može se svugdje loviti riba, teren nije svugdje jednako pogodan za zemljoradnju itd.

c) Kult

O kultu vučedolskog stanovništva u SZH također nemamo mnogo podataka. Iz Letičana i Huma potječu lagani glineni utezi u obliku kamene sjekirice s rupom. Najviše primjeraka idoloplastike potječe s Huma i Rudine I. S Huma su poznate životinjske figurice, ali i dvije ženske figurice, te »dječja narukvica«. Možda i glineni plosnati kolut s cjevastim otvorom u sredini (kotač?) pripada idoloplastici. Ženske figurice vjerojatno simboliziraju plodnost.¹⁵⁷

Na Rudini I imamo najviše elemenata za analizu kulta. Glinene figurice predstavljaju životinje, rogove, te falus. Jedan falus je kameni. U jami 19, koja je očito služila bacanju otpadaka, zakopani su pas i divlja svinja (sl. 5), no to najvjerojatnije neće biti iz ritualnih pobuda. Ako je bos primigenius iz jame 4 i imao fistulu na glavi (usmeno saopćenje dr. Maleza), tu jamu ipak moramo tumačiti kao životinjski grob (sl. 6). U istoj jami zakopani su bos primigenius (nedostaju mu noge) i kratkorogo govedo. U jami je bilo ulomaka od nešto preko trideset posuda, jedno cjedilo, jedan veliki glineni uteg, nešto kamenoga oruđa, ali manjka koštano oruđe i idoloplastika.

Zanimljivo je da na Rudini I nisu pronađene ženske figurice, a pronađena su dva falusoidna predmeta. Možda to govori u prilog jačanju patrijarhalnog društva. Životinjske figurice i rogovi govore o poštivanju lovnih životinja (možda i o pripitomljenoj stoci). Nesumnjiv je ritualni karakter zajedničkoga groba životinja. Vjerojatno su životinje ritualno ubijene nad jamom ili u njezinoj blizini. Prije toga je podloga (dno) jame nabijena sivom zemljom. Nakon toga se ritualno razbijalo posuđe i bacalo u grob. Jama je iza toga površno zatrpana zemljom i pijeskom, a u gornjemu dijelu poslagano je kamenje, koje je djelomice vrlo malo nadvisivalo površinu s koje je jama ukopana. Bolesno govedo vjerojatno je odabrano iz čisto praktičnih razloga. Žrtvovanje životinja razumljivo je zbog lovne privrede. Jama s bolesnim govedom mogla bi se promatrati i kao kužni grob ili jama za bacanje ostataka hrane, ali to na Rudini I, prije svega zbog sadržaja jame, obilježavanja, te centralnog položaja na naselju, nikako nije slučaj. U svakoj jami na centralnom dijelu naselja ima životinjskih

kostiju koje su ostatak hrane (naročito u jamama 3 i 5), ali one nikada ne zauzimaju neki posebn položaj u jami, niti su posebno obilježene.

Poznat je grob ritualno žrtvovanog jelena pred ulazom u megaron II na Vučedolu, a eneolitsko razdoblje poznaje i ukope čovjeka sa psom, što samo pokazuje koliko je značenje pridano zajedničkom životinjskom grobu, kada je postavljen na centralni prostor.¹⁵⁸ Golemo divlje govedo iz jame 4 svakako nije bilo baš svakodnevni ulov.

Dok su na Vučedolu životinjske figurice vezane uz kultne posudice (golubica i jelen),¹⁵⁹ u Apatovcu i na Rudini I životinjske figurice nemaju funkciju kulturnih posudica i sve su, bez izuzetka, malih dimenzija. Na Rudini I su, osim životinjskih figura, pronađeni i glineni rogovi različitih dimenzija, što također podcrtava značenje koje je pridavano životinjama.

Očito je, dakle, da se kult u fazi III bitno izmijenio. Životinjama je pridano izuzetno veliko značenje, ženskih figurica nestaje, a javlja se falus, koji vjerojatno simbolizira plodnost, ali i veće značenje muškarca u društvu.

POČETAK BRONČANOG DOBA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ

O početku ranoga brončanog doba u SZH imamo vrlo malo podataka. Stoga je potrebno osvrnuti se na regije koje okružuju SZH i vidjeti koje kulture ovdje egzistiraju na samom početku stupnja Reinecke Br A-1. Slavonija i Srijem obuhvaćeni su vinkovačkom kulturom, koja u Vinkovcima slijedi gotovo odmah iza faze Vučedola B-2, tj. u fazi ranoga Vučedola C, a traje uglavnom do Bebrina-tipa hatvanske kulture.¹⁶⁰ Podaci koji su gore izneseni pouzdani su jedino za istočnu Slavoniju i Srijem, dok srednja i zapadna Slavonija predstavljaju još uvijek nepoznanicu. U Transdanubiji je slijed nešto drugačiji: Makó tip kasne vučedolske kulture zahvaća i početni dio Br A-1 stupnja, a u mađarskoj Baranji vjerojatno završava C stupanj vučedolske kulture (Zók, Kisköszeg);¹⁶¹ nakon ovih kulturnih pojava u jednome dijelu Transdanubije i oko Budimpešte slijedi Csepel tip (zvonasti pehari i rani Nagyrév), te klasična Nagyrév kultura; u vrijeme nakon egzistencije Makó tipa veći dio Transdanubije zauzima Somogyvár tip vinkovačke kulture, koji egzistenciju počinje nešto kasnije nego vinkovačka kultura u Slavoniji i Srijemu.¹⁶²

Na cijeloj istočnoj jadranskoj obali i u Sloveniji egzistira ljubljanska kultura, koja je nastala pretežno međusobnim prožimanjem kasne vučedolske kulture i kulture zvonastih pehara, i to u dva regionalna tipa: alpskom i jadranskom.¹⁶³ Južnije od Save, u Bosni se početkom ranoga brončanog doba susreću kasna vučedolska kultura, cetinska kultura i jedan tip vinkovačke kulture (Debelo brdo, Kotorac, Glasinac); u zapadnom dijelu Srbije egzistira vjerojatno, uz Belotić-tip vinkovačke kulture, i jedna varijanta cetinske kulture.¹⁶⁴

U Moravskoj i Slovačkoj, te dijelovima Austrije i Mađarske, egzistiraju kasne faze kulture zvonastih pehara, kulture vrpčaste keramike, početne faze Mierzanowice-Košćany kulture, te Mondsee tip.¹⁶⁵

Krajevi u Hrvatskoj južnije od Save potpuno su neistraženi, te ne znamo što na tome području možemo očekivati u ranom brončanom dobu (A-1). U sjevernoj Hrvatskoj, nakon kronološke korekcije S. Dimitrijevića u vezi tipa Višnjica Retz-Gajary kulture, koji je ranije bio datiran i na početak rane bronce,¹⁶⁶ do danas je za vrijeme Reinecke Br A-1 (ne računamo li tu i Rudinu I, tj. kasnu vučedolsku kulturu) dokazana samo jedna kultura- vinkovačka- što nam ne daje za pravo da

postojeće velike praznine na karti nalazišta »popunimo« tom ili ljubljanskom kulturom kao sigurnim podacima.¹⁶⁷ Naime, zapadna granica vinkovačke kulture se ne zna, premda se u literaturi spominju vinkovački nalazi oko Bjelovara.¹⁶⁸ Ukoliko se radi o vrčevima tipa Martinac (T. 2: 8) ili o vrčevima tipa Rudina I, tada treba naglasiti, da je nakon iskapanja na Rudini I jasno, da takvi vrčevi i vrčići mogu biti dio inventara kasne vučedolske kulture, a ne moraju pripadati vinkovačkoj ili nekoj srodnoj kulturi. Lonci s barbotinom na trbušnom dijelu, uglačanim vratom i plastičnom trakom s otiscima prsta na prijelazu trbušnog u vratni dio, koji se nalaze među neobjavljenim materijalom iz Orovačkih vinograda, zaista bi mogli pripadati vinkovačkoj kulturi, ali isto tako (ponovno) i kasnoj vučedolskoj kulturi. Drugim riječima, dok se ne publiciraju nalazi vinkovačke kulture zapadnije od Vinkovaca, ne smatramo njezino zapadnije prisustvo dovoljno dokazanim.

Međutim, govoreći teorijski, zbog činjenice da se vinkovačka kultura djelomice razvija na kasnom vučedolskom supstratu srijemsko-slavonskoga tipa,¹⁶⁹ nije nelogično očekivati pojavu vinkovačkih nalaza i na području SZH, budući da ovdje pravi alpski tip vučedolske kulture ne postoji. U slučaju pojavljivanja vinkovačkih nalazišta na ovome području, ponovno govoreći teorijski jer najzapadniji krajevi nisu istraženi, takva nalazišta će obuhvatiti krajeve od Grubišnog Polja i Kutine do Križevaca i Ivanić-Grada, odnosno eventualno do Ivančice i Medvednice. Hrvatsko Zagorje i varaždinski dio Podravine, zbog, čini se, veće koncentracije nalazišta Retz-Gajary tipa (za koje, najzad, još nije jasno ne zahvaćaju li, poput Mondsee tipa, i dio ranoga brončanog doba), prije će, zaista, imati »nasljednika« u ljubljanskoj kulturi. Svakako je čudno što ti krajevi, premda imaju otkrivene lasinjske i retz-gajarske lokalitete, nemaju do danas niti jedan jedini pronađeni vučedolski lokalitet.¹⁷⁰ Međimurje je također nepoznanica, no ondje je moguće očekivati i razvoj sličan razvoju u jugozapadnoj Mađarskoj ili u Gradišću. Također valja naglasiti da u SZH, zbog situacije s vučedolskom kulturom, ne treba očekivati pojavu najranije faze vinkovačke kulture. Pojava vinkovačke kulture u SZH možda bi mogla vremenski donekle odgovarati pojavi Somogyvár tipa te kulture u Mađarskoj, dakle u vrijeme Csepel tipa. Po Dimitrijevićevoj razdiobi te kulture to bi bilo vrijeme kasnoga A stupnja.¹⁷¹

Nije isključeno da vučedolska kultura, premda očito kontaktira s drugim kulturama rane faze ranoga brončanog doba, drži veći dio SZH u to vrijeme. Zbog njezinog očito prijateljskog odnosa prema kulturi vrpčaste keramike a vjerojatno i kulturi zvonastih pehara, ne bi trebalo čuditi moguće otkrivanje ovih lokaliteta u SZH. Sjekira iz Jazavice npr. liči na sjekire koje su nalažene u grbovima kulture vrpčaste keramike, no takav oblik javlja se i na kasnim vučedolskim lokalitetima, te ne možemo tvrditi da pripada nekoj drugoj kulturi. Nejasni su i nalazi s Gradeca kod Apatovca (pošumljeni brijeg nasuprot Humu, na sl. 1 brijeg koji nije označen znakom X), koje je prikupio V. Dukić, ali ih ima izrazito malo. Kamena uglačana sjekira s rupom za nasad drške nije sačuvana (zapisana je u Dukićevu popisu predmeta koje je prodao GMKr god. 1954), a od predmeta koji su pouzdano s Gradeca izdvajaju se ulomak lonca s vertikalnim plastičnim trakama pri rubu i otiskom prsta u njima, te trakasta drška koja na sebi ima također plastične vertikalne trake s otiscima prsta. Kako je već pretpostavljeno na drugome mjestu, ovaj materijal pripada ranome brončanom dobu, tj. Reinecke Br A-1,¹⁷² ali nije sasvim jasno kojoj fazi. Imajući u vidu materijal s Rudine I, nije isključeno da je vučedolsko stanovništvo s Huma u fazi III nastavilo egzistenciju na Gradecu, koji je veći i bogatiji šumom, te još prikladniji za skrivanje od potencijalnih neprijatelja. U tome slučaju materijal bi bio

vučedolski, no to su zasad pretpostavke koje bi moglo riješiti samo iskapanje na Gradecu.

Horizont nakon vučedolske, a možda i vinkovačke kulture u SZH neosporno pripada nosiocima l i c e n s k o - k e r a m i č k e kulture. Do danas imamo podatke o tri sigurna i dva nesigurna licenska lokaliteta na ovome području. Pouzdani su podaci iz Velike pećine kod Višnjice, Vindije i Gušća na Savi.¹⁷³ Još uvijek su nejasni nalazi iz Sv. Petra Ludbreškog, gdje se licenska keramika pojavila u gornjem (!) sloju jama sa halštatskom keramikom,¹⁷⁴ te dva izolirana keramička nalaza s lasinjskog nalazišta Pavlovec kod Križevaca (jedan u GMKr, drugi u GMBj).¹⁷⁵ Obzirom na činjenicu da je N. Majnarić-Pandžić kartirala u Slavoniji tri licenska lokaliteta (Gradac, Novi-grad na Savi, Podgorač), premda se danas, zbog dva lokaliteta u okolici Đakova (Viškovački vinogradi i Štrbinci) može računati s ukupno pet,¹⁷⁶ ovo je sasvim zadovoljavajući broj nalaza i lokaliteta da SZH potpuno uklopimo u područje rasprostiranja licenske kulture za trajanja Reinecke Br A-2 i A-3 (odnosno A-2/B-1). Prema mišljenju S. Dimitrijevića, licenska kultura najvećim je dijelom nastala iz ljubljanske kulture.¹⁷⁷ Međutim, ne mora značiti da je zbog te činjenice ljubljanska kultura pokrivala područja na kojima je nalažena kasnija licenska keramika, tim prije jer se kod licenske kulture radi o nomadima, koji su imali kratkotrajna naselja, ali su i selili.¹⁷⁸ Tu je i problem podjele licenske keramike na stariju i mlađu fazu (prema Z. Benkovskoj-Pivovarovoj): nalazi iz Vindije bi, zbog motiva valovnice, pripadali starijoj fazi, što nije nelogično obzirom na područje rasprostiranja ljubljanske kulture.¹⁷⁹ Međutim, na području oko Bugojna nije dokazana ljubljanska kultura, ali ranobrončanodobni sloj naselja (Pod A) sadrži posude koje je ukrašeno motivom valovnice,¹⁸⁰ te pseudo-vrpčastim načinom ravnih i cikcak linija, koje su slične licenskoj valovnici.¹⁸¹

U istome vremenskom horizontu u istočnoj Slavoniji egzistira tip Bebrina Hatvan kulture,¹⁸² a na Velebitu i u Lici tip Vlaška peć iste kulture.¹⁸³ Nije zbog toga nelogično očekivati makar izolirane nalaze te kulture na našem području, prije svega vjerojatno u dijelu SZH koji je bliže Savi. Iako tako u Baranji i Slavoniji nalazimo u Br A-2 i A-3 lokalitete transdanubijske inkrustirane keramike (Beli Manastir, Kozarac, Podgorač),¹⁸⁴ a u zapadnoj Mađarskoj Kisapostag kulturu i transdanubijsku inkrustiranu keramiku.¹⁸⁵ Jednoj od nabrojanih kultura koje pripadaju kasnoj fazi ranoga brončanog doba pripadat će možda i skeletni grob iz Sigeca kod Drnja (Podravina), pronađen 1906. god., od kojega je ostao jedino bakreni bodež datiran u Br A-2/B-1.¹⁸⁶

Kako se po ovim podacima vidi, stanje istraživanja ranobrončanodobnih lokaliteta u SZH, a i u cijeloj sjevernoj Hrvatskoj, vrlo je loše, te smo još uvijek upućeni na domišljanja prema analogijama sa susjednim područjima. Jedinu pouzdani podaci u SZH su egzistiranje najkasnije faze vučedolske kulture u početnom dijelu Reinecke A-1, te egzistiranje stanovništva s licenskom keramikom u A-2 i A-3. Ostalo je danas, na žalost, stvar nagađanja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O EGZISTENCIJI VUČEDOLSKE KULTURE U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

Kao što je naprijed izneseno, na području SZH danas je utvrđeno devet pouzdanih vučedolskih lokaliteta, te dva nedovoljno pouzdana. Budući da je položaj vučedolske kulture u Slavoniji i Srijemu relativno čvrsto kronološki definiran, kao i prema usporedbama vremenskog položaja badenske i lasinjske kulture, te zajedničkoga

pojavljivanja lasinjske i vučedolske keramike na istim lokalitetima, zaključili smo da egzistiranju vučedolske kulture u SZH prethodi egzistiranje lasinjske kulture, s kojom je donekle istovremen i tip Višnjica Retz-Gajary kulture. Budući da lasinjski nalazi nigdje nisu pronađeni s pouzdanim nalazima C stupnja vučedolske kulture, zaključili smo da lasinjska kultura prestaje egzistirati u vrijeme B-2 stupnja vučedolske kulture. Vučedolska populacija seli iz matičnoga prostora na zapad posavskim putem, ali nije isključeno da je postojala i migracija podravskim putem. Jedan dio toga stanovništva se zadržava u Moslavini, drugi dio se vjerojatno dolinom Une i Sane spušta na Baniju i u zapadnu Bosnu, a treći dio produžava putem uz Savu do Ljubljanskog barja. Grupama koje su se zadržale u Moslavini vršeno je daljnje naseljavanje prostora SZH u drugoj polovici B-2 stupnja, te u starijemu dijelu C stupnja. O egzistiranju vučedolskog stanovništva u SZH možemo zaključiti slijedeće:

Sl. 9 Vučedolska nalazišta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj — *Vučedol localities in north-western Croatia*: 1 Velika Barna, 2 Babinac, 3 Veliko Trojstvo, 4 Martinac, 5 Letičani, 6 Mikleuška, 7 Prnjarovac, 8 Rudina I, 9 Apatovac, 10 Veliki Kalnik

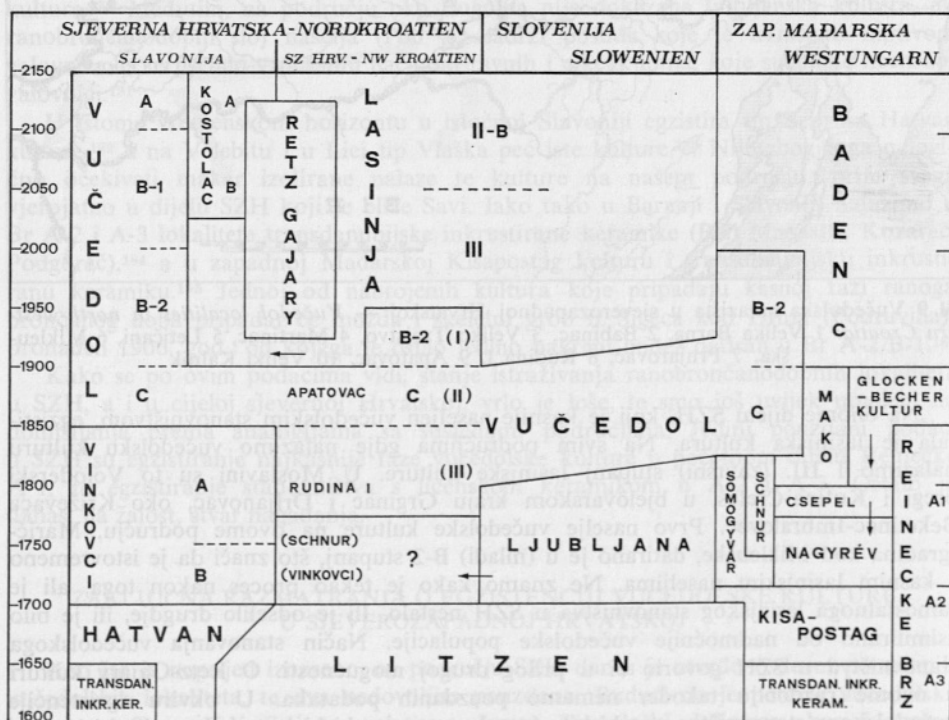
Na onome dijelu SZH, koji je kasnije naseljen vučedolskim stanovništvom, egzistirala je lasinjska kultura. Na svim područjima gdje nalazimo vučedolsku kulturu nalazimo i III. (završni) stupanj lasinjske kulture. U Moslavini su to Voloderski bregi i Kutina-Čretes, u bjelovarskom kraju Grginac i Drljanovac, oko Križevaca Beketinec-Imbralovec. Prvo naselje vučedolske kulture na ovome području, Marić-gradina kod Mikleuške, datirano je u (mlađi) B-2 stupanj, što znači da je istovremeno s kasnim lasinjskim naseljima. Ne znamo kako je tekao proces nakon toga, ali je samostalnoga lasinjskog stanovništva u SZH nestalo. Ili je odselilo drugdje, ili je bilo asimilirano od nadmoćnije vučedolske populacije. Način stanovanja vučedolskoga stanovništva u SZH govorio bi u prilog drugoj mogućnosti. O Retz-Gajary kulturi u ovome razdoblju također nemamo pouzdanih podataka. U okviru egzistencije vučedolskoga stanovništva ovo bi bila faza I, a vremenski bi je trebalo smjestiti između 1950. i 1900. godine p. n. e.

U SZH ne postoje istovremeno dva različita tipa kasne vučedolske kulture, nego se miješaju elementi slavonsko-srijemskog tipa i Ljubljanskog barja I. Stoga smo kasnu vučedolsku kulturu u SZH nazvali slavonsko-alpskim tipom kasne vučedolske kulture. Ovaj regionalni tip može se podijeliti na dva razvojna stupnja. Starijemu stupnju (A) odgovara faza II egzistencije u SZH, dok mlademu (B) stupnju odgovara faza III.

Faza II vremenski bi odgovarala starijim razdobljima kasnih regionalnih tipova vučedolske kulture, a završetak bi joj bio oko početka vinkovačke kulture, što bi odgovaralo godinama između 1900. i 1850. p. n. e.

Faza III vremenski bi odgovarala kasnim razdobljima egzistencije regionalnih tipova vučedolske kulture, ali nastavlja svoj životni vijek i nešto dulje od njih (možda poput Debelog brda kod Sarajeva). Obuhvaćala bi veći dio A-1 stupnja, tj. razdoblje između godine 1850. i 1770. p. n. e. Jedini lokalitet ove faze je Rudina I kod Koprivničke Rijeke, ali njega treba datirati u vrijeme oko 1800. god. i nešto kasnije. Stariji dio te faze danas nam još nije poznat.

Početo mijenjanje kulta vidljivo je već u fazi II (Apatovac), dok je u fazi III (Rudina I) sasvim očito. Velika pažnja posvećuje se životinjskim figuricama, a ženske figurice, koje su u fazi II još prisutne, potpuno nestaju u fazi III. Umjesto njih pojavljuju se falusi i rogovi. Vjerojatno zbog lovačke privrede, položaj žene u društvu očito pomalo postaje podređeniji. Uočljivo je i društveno raslojavanje.

Sl. 10 Kronološka tabela — Chronological table

Ne poznajemo direktnoga uzročnika propasti vučedolske kulture u SZH, no, sudeći prema nalazima s Rudine I, to je mogao biti dulji prirodni proces nestanka osnovnih etničkih karakteristika, možda zbog manjega broja domaćeg stanovništva i stalnoga kontakta s jednim svijetom koji je imao drugačiji način života, a samim time modu, kult i sl. Jedan od uzročnika nestanka vučedolske kulture u SZH svakako su stepski nomadi sa vrpčastom keramikom, no oni nisu jedini. Ostale elemente još ne možemo pouzdano uočiti. Možda su to bili Csepel i Somogyvár-tip ili kasnija faza vinkovačke kulture.

Nakon završetka egzistencije vučedolske kulture u SZH postoji jedna kraća praznina u vremenu završetka A-1 i početka A-2 stupnja. U tome razdoblju možemo na krajnjem zapadu SZH očekivati pojavu ljubljanske kulture, a na ostalim dijelovima SZH pojavu kasnije vinkovačke kulture, premda ne treba isključivati ni mogućnost pojave vrpčaste keramike. U stupnju A-2 i A-3 na ovome području nalazimo licensko-keramičku kulturu, a može se očekivati i pojava kraćih naselja Hatvan kulture.

Prema gornjim podacima vidljivo je da vučedolska kultura na području SZH egzistira najmanje 150 godina, a možda i nešto više. Tri razvojne faze života na ovome području daju se vrlo jasno odijeliti i prilično čvrsto komparirati sa suvremenim kulturama. Uzevši u obzir trajanje vučedolske kulture u matičnom prostoru (Slavonija i Srijem), gdje je procijenjeno na oko 300 godina (oko 2150 — oko 1850. god. p. n. e.),¹⁸⁷ tada se prostor SZH i nalazišta u njemu također iskazuju vrlo značajnima za razumijevanje seoba vučedolskog stanovništva i života u novim sredinama.

Radi bolje preglednosti teksta, na kraju je dodana karta vučedolskih nalazišta u SZH (sl. 9),¹⁸⁸ te manja kronološka tabela (sl. 10).

S kraćeno citirana literatura

- Benac 1959: A. Benac, Slavenska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora. *Glasnik Zemaljskog muzeja* n. s. 14, Sarajevo 1959, 13—51.
- Buchvaldek 1967: M. Buchvaldek, *Die Schnurkeramik in Böhmen*. Acta universitatis Carolinae 19, Praha 1967.
- Čović 1965: B. Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja* n. s. 20, Sarajevo 1965, 27—145.
- Dimitrijević 1956: S. Dimitrijević, Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture. *Opuscula archaeologica* 1, Zagreb 1956, 5—56.
- Dimitrijević 1961: S. Dimitrijević, Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji. *Opuscula archaeologica* 5, Zagreb 1961, 5—85.
- Dimitrijević 1966: S. Dimitrijević, Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja, rezultati 1957—1965. *Acta Musei Cibalensis* 1, Vinkovci 1966, 3—81.
- Dimitrijević 1967: S. Dimitrijević, Die Ljubljana Kultur; Problem des Substrats, der Genese und der regionalen Typologie. *Archaeologia Jugoslavica* 8, Beograd 1967, 1—25.
- Dimitrijević 1978: S. Dimitrijević, Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Save, Äneolitische Studien I. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, 10—11, 1977—1978, 1—96.
- Garašanin 1973: M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*. Beograd 1973.
- Iveković 1968: D. Iveković, Rezultati sondažnih arheoloških istraživanja na području Moslavine. *Zbornik Moslavine* 1, Kutina 1968, 349—361.
- Jugoslavija III: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, III — eneolitsko doba. Sarajevo 1979.
- Kalicz 1968: N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. *Archaeologia Hungarica* s. n. 45, Budapest 1968.
- Kalicz-Schreiber 1975: R. Kalicz-Schreiber, Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27, Budapest 1975, 287—296.
- J. Korošec 1962: J. Korošec: Nekaj neolitskih in eneolitskih problemov v okolici Križevcev na Hrvatskem. *Zbornik Filozofske fakultete* 4/1, Ljubljana 1962, 1—54.

- P. i J. Korošec 1969: P. i J. Korošec, *Najdbe s kolišćarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju*. Arheološki katalogi Slovenije 3, Ljubljana 1969.
- P. Korošec 1975: P. Korošec, Eneolitik Slovenije, *Arheološki vestnik* 24, 1973, Ljubljana, 1975, 167—216.
- Lovrenčević 1968: Z. Lovrenčević, Neolitska naselja u okolici Bjelovara. *Arheološki pregled* 10, Beograd 1968, 228—234.
- Majnarić-Pandžić 1977: N. Majnarić-Pandžić, Prilog problematici licenske keramike u sjevernoj Jugoslaviji, *Arheološki vestnik* 27, 1976, Ljubljana 1977, 68—96.
- Marković 1977: Z. Marković, Problem eneolita u našičkoj regiji. Prilog genezi i stupnjevanju lasinjske kulture. *Arheološki vestnik* 27-1976, Ljubljana 1977, 42—67.
- Marković 1979: Z. Marković, Vučedolsko naselje Rudina (Rezultati iskapanja 1978. godine). *Podravski zbornik* 79, Koprivnica 1979, 120—138.
- Medunová-Benešová 1977: A. Medunová-Benešová, *Jevišovická kultura na jihu západní Moravy*. Studie Archeologického ústavu ČSA v Brne, ročník 5, sv. 3, Praha 1977.
- Pittioni 1954: R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*. Wien 1954.
- Ruttkey 1975: E. Ruttkey, Über einige Fragen der Laibach—Vučedol—Kultur in Niederösterreich und im Burgenland. *Arheološki vestnik* 24, 1973, Ljubljana 1975, 38—61.
- Schmielt: R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*. Zagreb 1945.
- Schreiber 1973: R. Schreiber, A. korabronzkor kérédeisi Budapestén. *Archaeologia értesítő* 99, 1972, Budapest 1973, 151—166.
- Slovensko: *Slovensko v mladšej dobe kamennej, Pravek Slovenska II*. Bratislava 1970.
- Tasić 1968: N. Tasić, Die Vinkovci Gruppe — eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien. *Archaeologia Jugoslavica* 9, 1968, Beograd 1971, 19—29.
- Vojvodina: B. Brukner-B. Ivanović-N. Tasić, Praistorija Vojvodine. *Monumenta archaeologica* 1, Novi Sad 1974.

¹ Dimitrijević 1956, 16; Z. Marković, Križevci-novi nalazi i rekognosciranja, *Arheološki pregled* (dalje: AP) 19, Beograd 1977 (1978), 142—143.

² Iveković 1968, 359—361.

³ Z. Marković, AP 19, 1977, 143, T. LXX: sl. 1—4.

⁴ Z. Marković, AP 20, 1978, 22—25, T. VII do IX; Z. Marković 1979, 120—138; Z. Marković, AP 21, 1979, 37—40; Z. Marković, Vučedolsko naselje Rudina (Rezultati istraživanja 1978. i 1979. godine), Katalog izložbe, Koprivnica 1979, 1—8.

⁵ Dimitrijević 1956; Dimitrijević 1961; Dimitrijević 1966; Dimitrijević 1967; Dimitrijević 1978; Jugoslavija III, 267—341; J. Korošec 1962; Iveković 1968; Lovrenčević 1968; Z. Marković, AP 19, 1977; Z. Marković 1979; Z. Marković, AP 20, 1978; Z. Marković, Katalog izložbe 1979; Z. Marković, AP 21, 1979.

⁶ Jugoslavija III, 139, 345; Z. Marković, Uz problem istraživanja neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *Muzejski vjesnik* 2, Koprivnica 1979, 37—40; Z. Homen, Lasinjski naseobinski elementi i novi nalazi iz Bekećina, *Muzejski vjesnik* 3, Koprivnica 1980, 42—49; Z. Marković, Pokusno iskapanje na lokalitetu Seče 1979. godine, *Podravski zbornik* 79, Koprivnica 1979, 97—105; Z. Marković, AP 21, 1979, 35—37; Z. Homen, AP 21, 1979, 30—34. Podaci koji ukazuju na dubine od oko 1 m prilikom nalaženja predmeta kod amatera u pravilu znače da je predmet isko-

pan, a nije površinski slučajni nalaz: Lovrenčević 1968, 228—234.

⁷ Zahvaljujem direktorima tih muzeja R. Pražiću, M. Makar i V. Srimšek, kao i kustosima M. Bulić u GMBj i Z. Homenu u GMKr. Također zahvaljujem restauratoru Muzeja grada Koprivnice Josipu Fluksiju, koji je izradio dio fotografija u tekstu (sl. 2 do 6), crteže i fotografije na T. 7—19, profile na sl. 8, te horizontalni plan Rudine I.

⁸ Jugoslavija III, 306.

⁹ Lovrenčević 1968, 233.

¹⁰ Dimitrijević 1961, 60, sl. 151—153; Dimitrijević 1967, 2—3; Jugoslavija III, 306.

¹¹ Lovrenčević 1961, 230.

¹² P. i J. Korošec 1969, T. 13: 1, 4; T. 17: 1; T. 19: 4 itd.

¹³ Dimitrijević 1961, 60, sl. 154—157; Jugoslavija III, 306.

¹⁴ Lovrenčević 1968, 231.

¹⁵ Lokalitet pokazuje osobine prijelaza faze I u fazu II, premda je uočljivo završen proces napuštanja rovašenja velikih površina. To se prije svega ogleda u nešto drugačijem repertoaru posuda, koji npr. više gravitira Ljubljanskom barju nego Apatovac.

¹⁶ Iveković 1968, 359—361, sl. 36—46.

¹⁷ Npr. K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Monografije 1, Zadar 1973, T. 100: 7; T. 105: 5 i 7 itd.; Iveković 1968, sl. 47.

¹⁸ Iveković 1968, 361.

¹⁹ O. c., sl. 45 i 46.

²⁰ O. c., sl. 46: rozeta; X-motiv, trokuti; sl. 45: cikcak, trokuti.

²¹ Dimitrijević 1961, sl. 96; Jugoslavija III, T. XX: 2, 5.

²² Dimitrijević 1978, 36.

²³ Podaci o smještaju i okolnostima nalaza: Marković 1979, 120.

²⁴ Z. Marković, AP 20, 1978, 22—25, T. VII—IX; Marković 1979, 120—138.

²⁵ Z. Marković, AP 21, 1978, 37; Z. Marković, Arheološka istraživanja Muzeja grada Koprivnice 1979. godine, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 29/1, Zagreb 1980, 33 do 35; Z. Marković, Katalog izložbe... 1979, 1—8; Z. Marković, Osobine života vučedolskog stanovništva naselja Rudina I, *Podravski zbornik* 80, Koprivnica 1980, 331—338.

²⁶ B. Korošec, Uporaba statističnih metoda pri problemu kronologije za najdišće Starčevo in novi izsledki glede stratigrafije jame 5 A, *Arheološki vestnik* 24, 1973, 302, Pl. 1/1.

²⁷ Na žalost, moramo konstatirati da se dva vrlo kratka opisa osteološkoga materijala koja smo do danas dobili, razlikuju u nekim detaljima, te ne možemo s potpunom sigurnošću upotrebljavati ni ostale podatke. Konkretniji podaci bit će nam dostavljeni nakon kompletne analize materijala.

Mr. Vesna Malez-Bačić iz Studijskog kabineta za arheologiju Istraživačkog centra JAZU poslala je početkom 12. mjeseca 1980. godine Izvještaj o analizi koštanog materijala, koji se odnosi na veći dio osteološkoga materijala s lokaliteta Koprivnička Rijeka—Rudina I. Od materijala koji je bilo moguće determinirati, prepoznatljive su slijedeće vrste i rodovi: *Putoris putoris* — tvor (jama 2); *Canis familiaris intermedium* — prehistorijski domesticirani pas (j. 1, j. 3, j. 19); *Vulpes vulpes* — lisica (ognjište 10); *Sus scrofa* — divlja svinja (j. 1, j. 3, j. 5, j. 7, j. 19); *Cervus elaphus* — obični jelen (j. 7, o. 5); *Bos primigenius* — divlje govedo (j. 4); *Bos taurus brachyceros* — kratkorogo govedo (j. 3, j. 4, j. 5, j. 7, o. 1, o. 3, kuća 1); *Capra hircus* — balkanska koza (brez podatka o objektu); *Ovis aries* — ovca (j. 10, o. 10).

Puževi i školjke: *Helix pomatia* (j. 19); *Aegopis verticillus* (j. 19); *Monachoides vicina* (j. 19); *Unio* sp. (o. 5).

Kako je iz ovoga izvještaja vidljivo, prijašnji usmeni i pismeni »predizveštaji« se u nekim detaljima ne poklapaju s konačnim podacima. Ovo se prije svega odnosi na jamu 4 (životinjski grob), u kojoj su (prema konačnim podacima) pronađeni dijelovi kostura divljega i kratkorogoga goveda. Dijelovi kostura kratkorogoga goveda, divlje svinje i psa pronađeni su u otpadnoj jami 3, uz kuću 1.

Institut Ruder Bošković (prof. dr. Adica Slipečević) poslao je 16. 10. 1980. rezultat C-14 analize drvenog ugljena iz jame 19 (dubina 100 cm) na lokalitetu Koprivnička Rijeka—Rudina I. Rezultat je godina 3860 ± 110 godina, tj. 1880 ± 110 godina prije naše ere, što bi donekle odgovaralo rezultatu dobivenom tipološkom analizom i upotrebi umjereno niske kronologije. Rezultat se odnosi na mladi dio faze III vučedolskog naseljavanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

²⁸ Dimitrijević 1956, sl. 78—94.

²⁹ J. Korošec 1962, 7.

³⁰ Z. Marković, AP 19, 1977, 143, T. LXX: 1—4.

³¹ J. Korošec 1962, T. 1: 8; T. 2: 4 (šilo), T. 27: 1 (udica).

³² O. c., 21.

³³ O. c., T. 7: 4; također T. 14: 3; dno cilindrične posudice, po J. Korošcu iz Beketinca, ali vjerojatno treba stajati Apatovac; na ostale netočnosti u ovome djelu upozorio je S. Dimitrijević u recenziji ove knjige: v. *Argo* 3/1, Ljubljana 1965, 1—5.

³⁴ Z. Marković, Nekoliko prehistorijskih nalaza iz Podravske Sesveta, *Podravski zbornik* 79, 154—156.

³⁵ Lovrenčević 1968, 230.

³⁶ S. Kolar, Arheološki lokaliteti u općini Koprivnica, *Podravski zbornik* 76, 104.

³⁷ Jugoslavija III, T. XLIII: 4 (Vučedol, Gradac); P. i J. Korošec 1969, T. 105: 13 (Ljubljansko barje); Kalicz 1968, T. CXXXVI: 14 (Makó-tip).

³⁸ Jugoslavija III, T. XLIII: 5—7; Kalicz 1968, T. 1: 2.

³⁹ Jugoslavija III, 143—145 (Vis—Modran, Ajdovska jama, Lasinja), 280 (Vučedol, Gornja Bebrina, Vinkovci—Hotel); Vojvodina, T. II (vertikalni profil).

⁴⁰ Za kasniju dataciju v. Dimitrijević 1967, 7—8, kronološka tabela na str. 17; za raniju dataciju v. Jugoslavija III, 363.

⁴¹ S. Dimitrijević, *Neolit u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije*, Jugoslavija II, Sarajevo 1979, 252; iskapanje S. Dimitrijevića u Kaniškoj Ivi: Jugoslavija II, 310.

⁴² S. Dimitrijević, Jugoslavija II, 310—311.

⁴³ O. c., karta 4 i karta 5, te podaci na str. 670; v. i Z. Marković, *Neolitsko naselje Krč kod Beketinca, Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in enenolita v Sloveniji* 8 (u tisku).

⁴⁴ S. Dimitrijević, Jugoslavija III, 170 (nešto drugačiji pristup nego ranije).

⁴⁵ Jugoslavija III, karta i podaci na str. 461.

⁴⁶ Sir. Katalena: Podatak Z. Homena; Zvijerci: materijal u GMBj; Voloderski bregi:

Z. Marković, Nekoliko neobjavljenih prethistorijskih nalaza iz Moslavine (u pripremi): Seče: Z. Marković, o. c. u bilj. 6; Gornji Brezovljani II: materijal u GMKr; Lemeš Ravenski: Z. Marković, Križevci — rekognosciranja u god. 1978, AP 20, 1978, 172—173.

⁴⁷ Z. Marković 1977, 51—54; S. Dimitrijević, Jugoslavija III, 142—147.

⁴⁸ Usp. Z. Marković 1977, 52—53 i Jugoslavija III, 146, 151—160.

⁴⁹ Naročito faza II-B: Jugoslavija III, 156 do 158.

⁵⁰ O. c., 151.

⁵¹ O. c., 152—156.

⁵² O. c., 156.

⁵³ O. c., 146, 158, 159.

⁵⁴ Z. Marković, *Podravski zbornik* 79, 1979, 97, T. 3: 14—15.

⁵⁵ Z. Marković, AP 20, 1978, 172—173.

⁵⁶ Z. Homen, Beketinec — eneolitsko naselje, AP 21, 1979, 30—34; na dnu jedne zdjele na nozi stoji križ od bodljikavih žica (uz tekst Z. Homena T. 19: 5), druga zdjela iznutra ima dio zvjezdastog motiva (T. 19: 4 b), a tu su i girlande od po 4 linije (T. 19: 2) itd. Zahvaljujem Z. Homenu na uvidu u novi lasinjski materijal s iskapanja u Beketincu.

⁵⁷ Z. Marković, rad u bilješci 46.

⁵⁸ Dimitrijević 1978, 66.

⁵⁹ Ibid.; uz to i Dimitrijević 1966, sl. 3 (vertikalni profil): po tim pokazateljima bi to najvjerojatnije bio kasni B-2 stupanj vučedolske kulture, budući da na ovome profilu vinkovački sloj (!) počinje niže.

⁶⁰ Jugoslavija III, 148.

⁶¹ O. c., 170.

⁶² O. c., 151—160, T. XVIII—XXI.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ O. c., 161.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ O. c., 162.

⁶⁷ O. c., 350.

⁶⁸ Lovrenčević 1968, 231—232, citira lokalitet kao Klokočevac, no to nije ispravno. Dio materijala u GMBj. Na jednome smeđem ulomku su vertikalni nizovi inkrustiranih bijelih točkica i crta.

⁶⁹ Jugoslavija III, 353—354.

⁷⁰ O. c., 357.

⁷¹ O. c., 358—359, također bilj. 23.

⁷² Jugoslavija III, 274—280; Dimitrijević 1978, 7—11.

⁷³ Dimitrijević 1978, 11—16; Jugoslavija III, 286—288.

⁷⁴ Schmidt (vučedolski materijal); Dimitrijević 1978, 28—30; Jugoslavija III, 288—291.

⁷⁵ Dimitrijević 1978, 30—36; Jugoslavija III, 291—294.

⁷⁶ Jugoslavija III, 294—295; T. Težak, Vučedoler Kultgeräte aus Vinkovci — Marktplat — Hotel 1977, 1987, *Archaeologia Jugoslavica* 16, 1975, Beograd 1979, 3—13.

⁷⁷ Jugoslavija III, 304—317; A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo 1964, 136, i d.; A. Benac, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, *Glasnik Zemaljskog muzeja* n. s. 3, Sarajevo 1948, 5 i d.; Benac 1959; Kalicz 1968, 62 i d.

⁷⁸ Grginac: Dimitrijević 1961, sl. 54—59; Kutina: o. c., sl. 75; Beketinec — Imbralovec: o. c., sl. 71, također Z. Homen, AP 21, 1979, T. 19; Z. Homen, *Muzejski vjesnik* 3, 1980, 47, sl. 3; Voloderski bregi: Z. Marković, o. c. u bilj. 46.

⁷⁹ Jugoslavija III, 329—333; Dimitrijević 1978, 49—52.

⁸⁰ Jugoslavija III, 332.

⁸¹ Dimitrijević 1978, 50—52, 91.

⁸² Kalicz 1968, 53—56.

⁸³ Jugoslavija III, 293.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Iveković 1968, sl. 45—46.

⁸⁶ O. c., sl. 46.

⁸⁷ Dimitrijević 1961, sl. 96 (Lasinja); Jugoslavija III, T. XX: 1 i 5 (Beketinec).

⁸⁸ Schmidt, T. 45: 3b; T. 36: 1; T. 37: 1 (B-1 stupanj); Dimitrijević 1978, T. 9: 9; T. 10: 7 (B-2 stupanj) itd.

⁸⁹ Jugoslavija III, 306, T. XXXV: 1 i 2.

⁹⁰ Dimitrijević 1978, 36.

⁹¹ O. c., Abb. 11 — kronološka tabela.

⁹² Jugoslavija III, 306: križaste noge kupa su naročito karakteristične za C stupanj.

⁹³ O. c., 292.

⁹⁴ Dimitrijević 1978, T. 13: 1 i 5.

⁹⁵ O. c., T. 17: 1—3, 6; porijeklo takvim zadržanjima oboda autor traži u kulturi zvonastih pehara: Dimitrijević 1956, 24.

⁹⁶ Dimitrijević 1978, 48.

⁹⁷ O. c., 43—44; Jugoslavija III, 292.

⁹⁸ Analogije npr. Jugoslavija III, T. VII: a, 5; Grginac i Vrlovka (u kasnoj lasinjskoj kulturi) imaju jake utjecaje Bodrogkeresztura II: o. c., 159, 174—176; za Retz-Gajary: o. c., 353.

⁹⁹ Dimitrijević 1978, 46—48.

¹⁰⁰ Schmidt, T. 33: 2—3 (B-1 stupanj); Jugoslavija III, T. XXVIII: 5, B-2 stupanj; Kalicz 1968, T. IX: 1, 8, 34 (Makó), T. XVI: 11, 13 (Nyírség) itd. — autor porijeklo metličastom prevlačenju (često preko barbotina) traži kod stepskih nomada: o. c., 91.

¹⁰¹ Jugoslavija III, 287—292.

¹⁰² O. c., 308—309, 311—313.

¹⁰³ O. c., 306—307.

¹⁰⁴ Jugoslavija III, 306—307.

¹⁰⁵ Usp. o. c. T. XXXIII: 3—8 (Vinkovci).

¹⁰⁶ O. c., 306—307.

¹⁰⁷ O. c., 307.

¹⁰⁸ Npr. o. c., T. XXXIV: 3—5 (Vinkovci); pozna ih i Ljubljansko barje I: P. i J. Korošec 1969, T. 1: 1 i 3; T. 2/1.

¹⁰⁹ U klasičnoj vučedolskoj kulturi ih je malo: Jugoslavija III, 295; Dimitrijević 1961, sl. 129.

¹¹⁰ Za vinkovačku kulturu v. Dimitrijević 1966, 28 i d., T. 10—16, T. 17: 1—7; također Tasić 1968, 19 i d., T. I—IV.

¹¹¹ P. Korošec 1975, T. 8—15.

¹¹² Jugoslavija III, 307; Wien-Aspern i Wien-Gemeindeberg: K. Willvonseder, Funde des Kreises Vučedol-Laibach in Österreich. *Serta Hoffilleriana*, Zagreb 1940, 16—17, T. I: 1—2, 6 i T. II: 1—6; Deutschkreutz: Ruttkey 1975, 44, T. 7: 1. Nema dovoljno pouzdanih elemenata da bismo ove lokalitete mogli sa sigurnošću pripisati alpskom tipu.

¹¹³ Ruttkey 1975, 50, T. 5—6.

¹¹⁴ Dimitrijević 1978, Abb. 11.

¹¹⁵ Dimitrijević 1966, T. 10: 2—4, 6, 10—12; Kalicz — Schreiber 1975, Abb. 5—6; Kalicz 1968, T. CXXXVI; 6b, 7a; 7b i T. CXXXVII; 3a.

¹¹⁶ P. i J. Korošec 1969, T. 17: 1—6, T. 18: 1—4 itd.; Kalicz — Schreiber 1975, Abb. 4/b i c; Schreiber 1973, Fig. 2; V. Budinski-Krička, Gräberfeld der späten schnurkeramischen Kultur in Vesele, *Slovenská archeológia* XIII-1, Bratislava 1965, T. X: 11, 12; M. Buchvaldek — D. Koutecký, Interpretation des schnurkeramischen Gräberfeldes von Vicketle, *Památky archeologické* LXIII-1, Praha 1972, Abb. 5: C4a, C 6, N 3 i Abb. 6/III; Garašanin 1973, T. 44—45 (Belotić tip); brojni su i u Zecovima: Benac 1959, T. VIII: 3, T. XI: 1, 2.

¹¹⁷ Kalicz-Schreiber 1975, Abb. 4a-b; Schreiber 1973, Fig. 5: 3—5; Buchvaldek 1967, Abb. 3: A25 f; P. i J. Korošec 1969, T. 8: 1, 2, 4, 8 itd.: vidljivo je, međutim, da su trbušaste amfore Iga I pretežno ukrašene i nešto drugačijega oblika.

¹¹⁸ P. i J. Korošec 1969, T. 1: 7, T. 2: 3 i 5; Kalicz-Schreiber 1975, Abb. 3, Abb. 5: a, b, c; Tasić 1968, Abb. 14: 1, 7, 13; Dimitrijević 1966, T. 11: 9; Benac 1959, T. XII: 1.

¹¹⁹ R. R. Schmidt, Textbild 83: 2 (kupa iz Rume); K. Willvonseder, *Serta Hoffilleriana*, Zagreb 1940, T. I: 6 (Melk).

¹²⁰ Buchvaldek 1967, Abb. 6: G1, G2, G3; Kalicz-Schreiber 1975, Abb. 5: a, b, c, d; Pittioni 1954, Abb. 225; Kalicz 1968, T. CXXXVIII: 2c2, 5al itd.

¹²¹ Kalicz 1968, T. CXXVIII: 3a 4 i 5al, T. CXXVI: 12, T. CXXVII: 4c; Pittioni 1954,

Abb. 182: 6; Schreiber 1973, Fig. 4: 2—5; J. Machnik, Die Mierzanowice — Košťany — Kultur und das Karpatenbecken, *Slovenská archeológia* XX-1, Bratislava 1972, T. I: 16; Garašanin 1973, T. 43: 2 (Belotić tip).

¹²² P. Roman, Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau — Karpaten — Raum, *Dacia* n. s. XV, Bucarest 1971, Abb. 6: 41; Vojvodina, v. 57, 59, 105, T. XX b/6, sl. 128; Kalicz — Schreiber 1975, Abb. 5: b, c, d; Schreiber 1973, Fig. 6: 9, Fig. 7: 4 i 6, Fig. 9: 1, 4 i 7; Kalicz 1968, T. CXXIX: 7c4 i 7d1; Pittioni 1954, Abb. 220: 8, Abb. 233: 18; I. Bona, Cemeteries of the Nagyrev culture, *Alba Regia* II-III, Székesfehérvár 1963, Pl. III: 7 i 8, Pl. V: 1—3, Pl. XVI: 3, 9, 16; K. Tihelka, Moravský věteřovský tip, *Památky archeologické* LI-1, Praha 1960, Obr. 28: 8; B. Čović, Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VIII, Tuzla 1970, sl. 6 i str. 17.

¹²³ A. Medunová-Benešová, Eneolitičké výšinné sídlíšte Staré Zámky v Brne — Líšni, *Památky archeologické* LV-1, Praha 1964, Obr. 21: 11 i str. 155.

¹²⁴ J. Machnik, o. c. u bilj. 121, T. I: 13.

¹²⁵ Buchvaldek 1967, Abb. 5 i str. 42.

¹²⁶ Dimitrijević 1966, T. 10: 2 (valoviti obod), T. 16: 3 (plastična traka ispod oboda).

¹²⁷ Kalicz 1968, T. CXXXVI; 3d; Schreiber 1973, Fig. 4: 6, 11 Fig. 9: 3, 6, 7; Dimitrijević 1966, T. 12: 6, 7, T. 13: 1, 2, T. 15: 7, 9 itd.

¹²⁸ Pojavljuje se u B-1 i B-2 stupnju: Dimitrijević 1966, T. 8: 6, T. 9: 12, T. 18: 6, 8; u tome obliku poznate su i na Zecovima: Benac 1959, T. IV: 3.

¹²⁹ P. Roman, o. c. u bilj. 122, Abb. 35: 2, 19, 20; Abb. 37: 9; T. XXX: 7; Vojvodina, v. 58; Schreiber 1973, Fig. 1: 1 (mala rebrasta drška nasuprot većoj); Čović 1965, T. VII: 6 i T. VI: 7 (polumjer očito pretjeran, radi se o vrču); A. Medunová-Benešová, o. c. u bilj. 123, Obr. 23: 4; Buchvaldek 1967, T. I: 1, T. III: 2, T. IV: 2 (manje narebrenе drške).

¹³⁰ Marković 1977, 51: u Koški je jama A imala 11,9%, a ognjište 14,4% ukrašeneog posuda (Lasinja II-B).

¹³¹ Npr. Dimitrijević 1966, 34 (vinkovačka kultura).

¹³² Kalicz — Schreiber 1975, Abb. 5—6.

¹³³ Čović 1965, T. VII: 1, 2 (Pod A), T. XIX: 2 (Debelo brdo), T. XXI: 18, T. XXVI: 9 itd.; Medunová-Benešová 1977, T. IV: 2, 3; T. VII: 1, 2, 4; Schreiber 1973, Fig. 5: 5, Fig. 6: 10; P. i J. Korošec 1969, T. 63: 2, 3, 6; T. 65: 4.

- ¹³⁴ Kalicz 1968, T. V: 6, T. XXXI: 15; S. Šiška, Gräberfelder der Lažnany — Gruppe in der Slowakei, *Slovenská archeológia* XX-1, Bratislava 1972, Abb. 32: 6; Dimitrijević 1966, T. 10: 2, 3, 11 itd.
- ¹³⁵ Pittioni 1954, Abb. 174—175; Schreiber 1973, Fig. 6: 3; Kalicz-Schreiber 1975, Abb. 2:1.
- ¹³⁶ Za M. Gimbutas: Kalicz 1968, 52; Dimitrijević 1978, 46, bilj. 100—101; Jugoslavija III, 338.
- ¹³⁷ Kalicz 1968, 56.
- ¹³⁸ O. c., 57.
- ¹³⁹ *Ibid.*
- ¹⁴⁰ O. c., 57.
- ¹⁴¹ O. c., 58—59.
- ¹⁴² Pittioni 1954, 244; Kalicz 1968, 45, 60.
- ¹⁴³ Buchvaldek 1967, 126—127.
- ¹⁴⁴ Prema Kalicz 1968, 102—103.
- ¹⁴⁵ Prema Kalicz 1968, 103.
- ¹⁴⁶ O. c., 103.
- ¹⁴⁷ Slovensko, 284.
- ¹⁴⁸ J. Machnik, o. c. u bilj. 121, str. 177—182, T. I: 13.
- ¹⁴⁹ Ruttkay 1975, 49.
- ¹⁵⁰ Kalicz — Schreiber 1975, 295, Abb. 3.
- ¹⁵¹ Schreiber 1973, 155—156.
- ¹⁵² Majnarić-Pandžić 1977, 74—76, bilj. 39.
- ¹⁵³ Dimitrijević 1978, Abb. 11.
- ¹⁵⁴ To proizlazi iz slijeda kultura u zapadnoj Mađarskoj: Kalicz-Schreiber 1975, Abb. 1, str. 295—296 (prekid egzistencije prije pojave Hatvan kulture); u Slavoniji vinkovačku kulturu smjenjuje Bebrina-tip Hatvan kulture: Dimitrijević 1966, 35—36.
- ¹⁵⁵ Dimitrijević 1978, Abb. 11; ovdje je Dimitrijević potpuno paralelizirao trajanje Csepel-tipa i Nagyrév kulture, što najvjerojatnije neće biti točno: v. Schreiber 1973, 165—166.
- ¹⁵⁶ Jugoslavija III, 306.
- ¹⁵⁷ O. c., 450.
- ¹⁵⁸ O. c., 447-448
- ¹⁵⁹ O. c., 295.
- ¹⁶⁰ O. c., 337—338; Dimitrijević 1966, 35—36.
- ¹⁶¹ Jugoslavija II, 306.
- ¹⁶² To proizlazi iz produljenoga života Makó — tipa u početnom dijelu stupnja A-1 i zajedničkog prostora ove dvije kulture, tj. slijeda Makó-Somogyvár na istom prostoru: Kalicz-Schreiber 1975, Abb. 1, str. 295.
- ¹⁶³ Dimitrijević 1967, 13—16 i d.; Jugoslavija III, 317 i d.
- ¹⁶⁴ Jugoslavija III, 309—310; B. Čović, o. c. u bilj. 122, str. 18—19; Garašanin 1973, 253 i d.
- ¹⁶⁵ Slovensko, 284; Kalicz-Schreiber 1975, Abb. 1b, str. 295; Ruttkay 1975, 49; Jugoslavija III, 349.
- ¹⁶⁶ Jugoslavija III, 350; Dimitrijević 1967, 7—8.
- ¹⁶⁷ Dimitrijević 1978, Abb. 11.
- ¹⁶⁸ Tasić 1968, 19, bilj. 5.
- ¹⁶⁹ Dimitrijević 1966, 33—34.
- ¹⁷⁰ Jugoslavija III, karte 3, 6, 7.
- ¹⁷¹ Dimitrijević 1978, Abb. 11.
- ¹⁷² Z. Marković, Kasnobrončanodobni lokaliteti oko Križevaca (stanje 1978. godine), *Križevački zbornik 2*, (u pripremi za tisak).
- ¹⁷³ M. Šimek, LHicenska keramika u Gradskom muzeju Varaždin, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin 5*, Varaždin 1975, 13 i d.; Majnarić-Pandžić 1977, 69.
- ¹⁷⁴ M. Šimek, Zaštitno iskapanje u Svetom Petru Ludbreškom, *Muzejski vjesnik 2*, Koprivnica 1979, 46.
- ¹⁷⁵ Z. Marković, Obilazak lasinjskih lokaliteta u Pavlovcu i Beketincu, *Muzejski vjesnik 1*, Koprivnica 1978, 6—7; Z. Marković, *AP 19*, 1977, 144.
- ¹⁷⁶ Z. Marković, Novi prilozi poznavanju prethistorije u Podravini, *Podravski zbornik 81*, Koprivnica 1981, 193—213.
- ¹⁷⁷ Majnarić-Pandžić 1977, 74—75, bilj. 36.
- ¹⁷⁸ Npr. naselje u Podgoraču: o. c. 70 i d.
- ¹⁷⁹ O. c., 75.
- ¹⁸⁰ Čović 1965, T. VI: 17.
- ¹⁸¹ O. c., T. VI: 21, T. VIII: 6.
- ¹⁸² Dimitrijević 1966, 35—36.
- ¹⁸³ R. Drechsler-Bižić: Istraživanje tumula ranog brončanog doba u Ličkom Osiku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, IX, Zagreb 1975 (1976), 16—17; Dimitrijević 1978, Abb. 11.
- ¹⁸⁴ Ks. Vinski-Gasparini, Iskapanje prethistorijskog naselja u Belom Manastiru, *Osječki zbornik V*, Osijek 1956, 25 i d.; E. Spajić, Izvještaj o nalazima keramike brončanog doba iz Kozarca, *Osječki zbornik V*, 38, T. I-XII; Majnarić-Pandžić 1977, 72 i d.
- ¹⁸⁵ Majnarić-Pandžić 1977, 72—73, bilj. 17.
- ¹⁸⁶ Ks. Vinski-Gasparini, o. c. u bilj. 17, str. 184.
- ¹⁸⁷ Dimitrijević 1978, Abb. 11 — kronološka tabela.
- ¹⁸⁸ Popisu lokaliteta treba dodati lokalitet Veliki Kalnik kod Križevaca, gdje je vučedolski materijal otkriven u ljetu 1980. godine: Z. Homen, Novi nalazi na Kalniku, *Muzejski vjesnik 4*, Varaždin 1981, 19—22, T. 1: 1, 3, 5, 6, 8; T. 2: 14. Lokalitet treba datirati u fazu II. S ovim lokalitetom broj poznatih pouzdatih lokaliteta vučedolske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj povećan je na ukupno 10.

THE VUČEDOL CULTURE IN NORTH-WESTERN CROATIA

Summary

North-western Croatia (further: NWC) is the part of the S. R. Croatia limited by the stream Ilova in the east, the border with S. R. Slovenia in the west, the border with P. R. Hungary in the north, and by the river Sava in the south. The first excavation of a Vučedol locality in this area was done by the amateur archaeologist V. Dukić in 1941 (Apatovac-Hum). In 1964, D. Iveković excavated in Marić-gradina near Mikleuška. In 1977, Z. Marković made a small exploratory dig at Hum near Apatovac, and in 1978—79, he excavated the settlement Rudina I near Koprivnička Rijeka (812 sq. metres, 30 objects: one house above the ground, 10 hearths, 17 pits for work and refuse, and 2 dwelling caves).

In NWC by now there are 10 certain Vučedol localities (Velika Barna near Grubišno Polje; Babinac; Veliko Trojstvo; Martinac and Letičani near Bjelovar; Mikleuška and Prnjarovac near Kutina; Rudina I and Apatovac between Križevci and Koprivnica and Veliki Kalnik near Križevci two less certain (Rakovka near Djurdjevac and Orovački vineyards near Bjelovar), as well as two metal finds which may be attributed to the bearers of the Vučedol culture (a flat trapezoid copper adze from Šoderica near Koprivnica, and a copper adze with a shaft for the handle from Jazavica near Kutina). All the localities contain only one stratum and are situated on slopes with difficult access.

In NWC there is not enough evidence for a division of the Vučedol culture into two regional types, the Slavonic-Srijem and the Alpine (Slovenian), because all the material has characteristics which point to a fusion of both influences in this area, which is also a transitional one from the geographical point of view. Therefore to all the Vučedol material from NWC which gravitates towards the phase C of the Vučedol culture (according to the classification by S. Dimitrijević) the term *Slavonian-Alpine type of the Late Vučedol Culture* is applied. The entire material of the Vučedol culture in NWC can be divided into three phases.

PHASE I is represented by the locality Marić-gradina near Mikleuška (T. 1). This is the phase of the arrival on the territory of NWC which was at that time settled by people of the late Lasinja culture (Lasinja III) and by the Višnjica-type of the Retz-Gajary culture. Since the position of the phase III of the Lasinja culture, whose localities are found in this area, is now well established (slightly before the beginning of phase B-2 and during the phase B-2 of the Vučedol culture) it is easy to pinpoint the time of arrival of the first Vučedol population which does not show any characteristic older than those of the developed phase B-2 of this culture (bold cuts and deep incisions, but also the transition to narrow, furrow-like incisions). The Lasinja population did not leave any traces on the Vučedol population, with the possible exception of habitation in dugouts and half-dugouts. It is not even clear whether it moved away from the area or became assimilated. According to the moderately low chronology by S. Dimitrijević, we date this phase between 1950 and 1900 B. C.

PHASE II in NWC (T. 2-6) is represented by the localities: Babinac Severinski, Veliko Trojstvo, Martinac, Letičani, Prnjarovac, Apatovac, Veliki Kalnik. Letičani probably represents the early part of this phase (T. 6) while the developed part of this phase can be observed in Apatovac-Hum (T. 3—5). The most characteristic are the following shapes: cups (T. 3: fig. 1, 5; T. 4: fig. 1) and cups on feet with an incised cross (T. 5: fig. 12), small cylindrical bottles (T. 2: fig. 7), elongated jugs with cylindrical necks (T. 2: fig. 1, 8, 11; T. 5: fig. 1; T. 6: fig. 11), small Boodrogkeresztur-type pots with handles on the rim (T. 4: fig. 6), potbellied amphoras with cylindrical necks (T. 4: fig. 3; T. 6: fig. 1, 5), pots with cylindrical necks and barbotine ornamented bellies (T. 2: fig. 3; T. 5: fig. 11), and a number of biconical bowls (T. 2: fig. 2; T. 4: fig. 5, 6, 8, 11; etc.). The most frequent among ornamenting techniques are ordinary and furrow-like incisions while the application of deep incisions and cuts diminishes, although they are still fairly frequent. By far the most frequent among the motifs are zig-zags, negative and positive bands and triangles (e. g. T. 3: fig. 1, 2, 5, 6, 9, etc.), as well as occasional crosses (T. 5: fig. 7, 9, 12), X-motifs (T. 4: fig. 2; T. 5: fig. 7; T. 6: fig. 6) and rosettes (T. 5: fig. 8). Among the idols of the phase II female figurines are still present (T. 5: fig. 2) but are strongly outnumbered by animal figurines (T. 5: fig. 2—4, 6). Weapons and tools are mainly made of stone. Since the essential characteristics of Vinkovci culture are largely absent, phase II must be dated before the beginning of the Vinkovci culture, i.e. before Reinecke Br A-1, or in absolute dates between 1900 and 1850 B.C.

PHASE III is to date represented only by the locality Rudina I near Koprivnička Rijeka (T. 7—19). Among the rough ware, the majority are barbotine ornamented pots, sometimes with polished necks (T. 7: fig. 7; T. 17: fig. 5), sometimes with brushmarks over the barbotine. Among the fine ware, the majority consist of biconical bowls (T. 10: fig. 3, 4, 6, 8, 11; etc.) which make 30,5% of the total of the fine ware, as well as large and small amphoras (T. 7: fig. 9; T. 8: fig. 1; etc.) which make 24,8%. Then follow large and small jugs with cylindrical necks (T. 7: fig. 10, 12; T. 8: fig. 3; etc.) comprising 15,9%. Cups (T. 10: fig. 1; T. 15: fig. 3; etc.) make 3,6% of the total. In comparison to the earlier phases, the number of cylindrical bottles increases: they make 2% (9 examples). Among ornamentation techniques, there is a great predominance of normal incision (a whole 70,1% of all ornamented ware) while furrow incisions reach only half that number (37%). The role of deep cuts (19,4%) is still decreasing and marking virtually disappears (4,4% in all). Fingerprints and nail prints are very frequent (44,7% of the fine ware), fairly frequent are individual plastic appliquéés (14,9%) and barbotine is still in use (7,4%) of the ornamented fine ware). Among motifs, the most used are zig-zag lines and bands (50,6%) and triangles (25,2%). The X-motif is relatively frequent (13,4%), the cross is on the decrease (7,4%) while the chess-board motif, the classic Vučedol characteristics, has virtually disappeared (1 example). In Rudina I there are also some new forms: rough small pots with handles (T. 7: fig. 1, 11), pots-cups (T. 17: fig. 7), articulated jugs with ribbed handles and button-like attachments (T. 18: fig. 1), jugs with two knobs above the handle, i.e. with the pseudo-ansa lunata (T. 15: fig. 1), deep biconical bowls with small ribbed handles (T. 18: fig. 5), twisted rims (T. 13: fig. 1, 4; etc.), ribbed handles which are different from those in the classic Vučedol culture (T. 8: fig. 2; etc.). One can also observe a strong decrease in the quantity of ornamented ware compared to previous periods: ornamented pottery is now only 11,83% of the total amount of fine ware.

Among the glyptic of the phase III, animal figurines and horns are predominant (T. 19: fig. 1—6, 8—12). Female figurines are disappearing and are gradually replaced by the clay (T. 19: fig. 7) or stone (T. 19: fig. 13) phallus which indicates that in the new methods of food-production and new way of life the importance of women is decreased. Weapons are mainly manufactured from deer horns, tools are made of bones and stone (T. 19). In Rudina I, one animal pit was discovered (pit 4: *bos primigenius*, *bos taurus brachiceros*). Among animal remains there are mainly wild ones (cattle, deer, wild boar, goat, fox, skunk) but also some domesticated ones (sheep, dog). At the periphery of the settlement large quantities of snails were found.

The central part of the settlement (see the groundplan) has one house above the ground, with auxiliary objects (pits 3 and 5, hearth 3) and is the richest area of the village (30,3% of pottery, nearly one half of the idols, over half of bone weapons, one quarter of stone weapons and tools, remains of large animals). The social differentiation is apparent, certainly as a result of a hunting economy and the rise of a class of hunters. Other villagers lived only partly from hunting, they supplemented it with cattle raising, practised agriculture and gathered fruit.

During the phase III faint influences of the corded-ware culture are detectable, whose people together with those of the bell-beaker culture, were approaching the Carpathian valley (they are also part of the substratum of the Mierzanowice-Koš'any culture of Reinecke Br A-1 period, where button-like attachments similar to those on T. 18: fig. 1 are known), and there came into contact with the Vučedol population. There are also some similarities with the cultures of the Makó and Nyírség type, as well as with the Ljubljana Marsh I, although they are by no means among the main characteristics of Rudina I. Closer links exist with the material of the Somogyvár type of the Vinkovci culture and with the Csepel type (early Nagyrév and bell-beaker culture). With the aid of these analogies, this phase must be dated from the beginning of the Vinkovci culture to the end of the Csepel type i.e. to Reinecke Br A-1 period, or in absolute dates between 1850 and 1770 B. C. The settlement Rudina I should be dated from 1800 B. C. downwards. The Vučedol culture lasted in NWC over 150 years, which means half the time of the duration in its homeland, estimated to ca. 300 years. Therefore this area is very important for the understanding of the migrations of the Vučedol population and its life in new areas. In summing up, the existence of Vučedol population in NWC can be divided as follows:

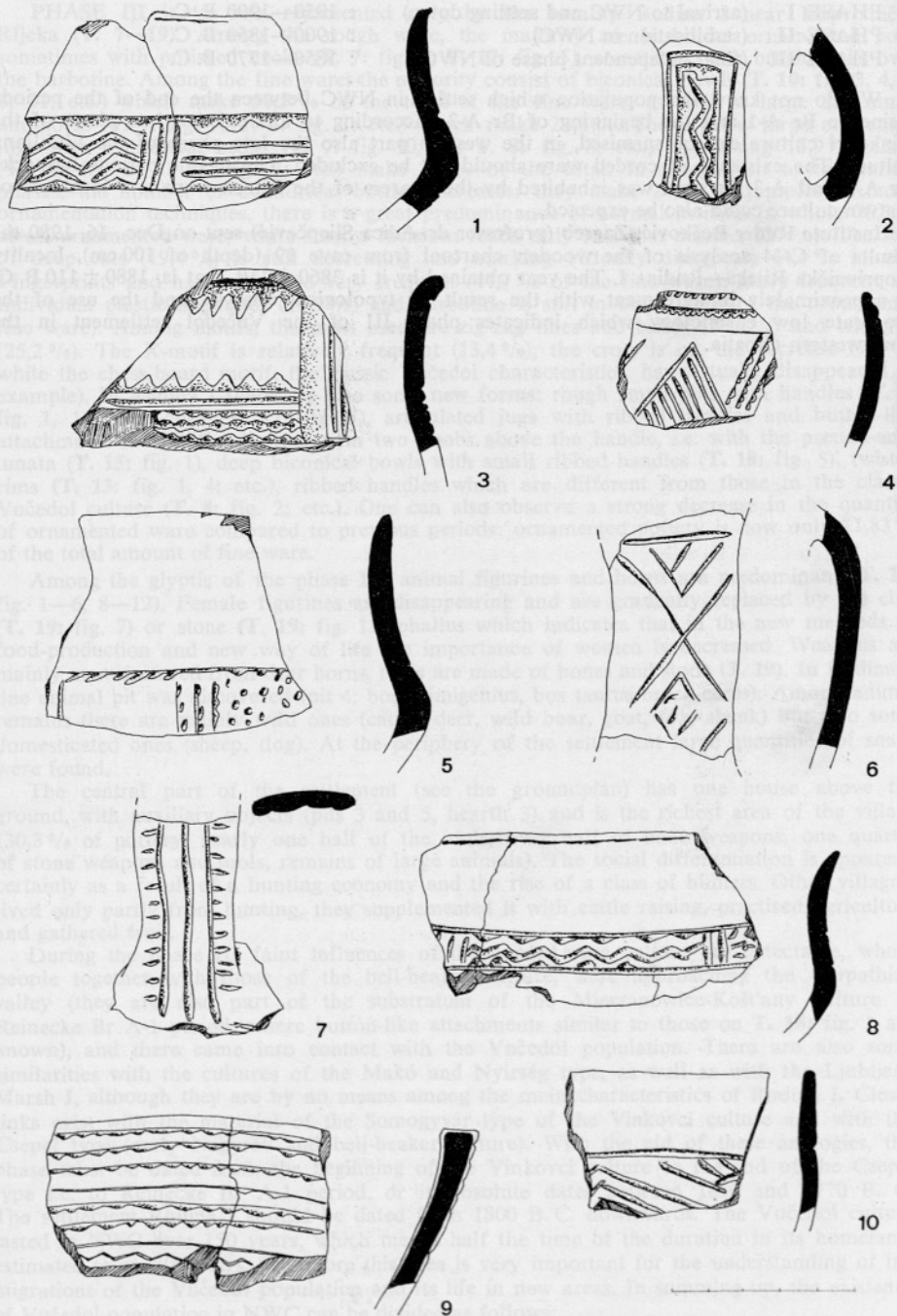
PHASE I	(arrival to NWC and settling down)	: 1950—1900 B. C.
PHASE II	(stabilisation in NWC)	: 1900—1850 B. C.
PHASE III	(final independent phase of NWC)	: 1850—1770 B. C.

We do not know the population which settled in NWC between the end of the periods Reinecke Br A-1 and the beginning of Br A-2. According to analogies, a late phase of the Vinkovci culture can be surmised, in the western part also the late phase of the Ljubljana culture. The existence of corded ware should not be excluded. During the periods Reinecke Br A-2 and A-3 the area was inhabited by the bearers of the Litzen ware and localities of Hatvan culture could also be expected.

Institute Ruder Bošković, Zagreb (professor dr. Adica Sliepčević) sent on Dec., 16, 1980 the results of C-14 analysis of the wooden charcoal from cave 19 (depth of 100 cm), locality Koprivnička Rijeka—Rudina I. The year obtained by it is 3860 ± 110 , that is, 1880 ± 110 B. C. is approximately in agreement with the result by typological analysis and the use of the moderate low chronology which indicates phase III of the Vučedol settlement in the northwestern Croatia.

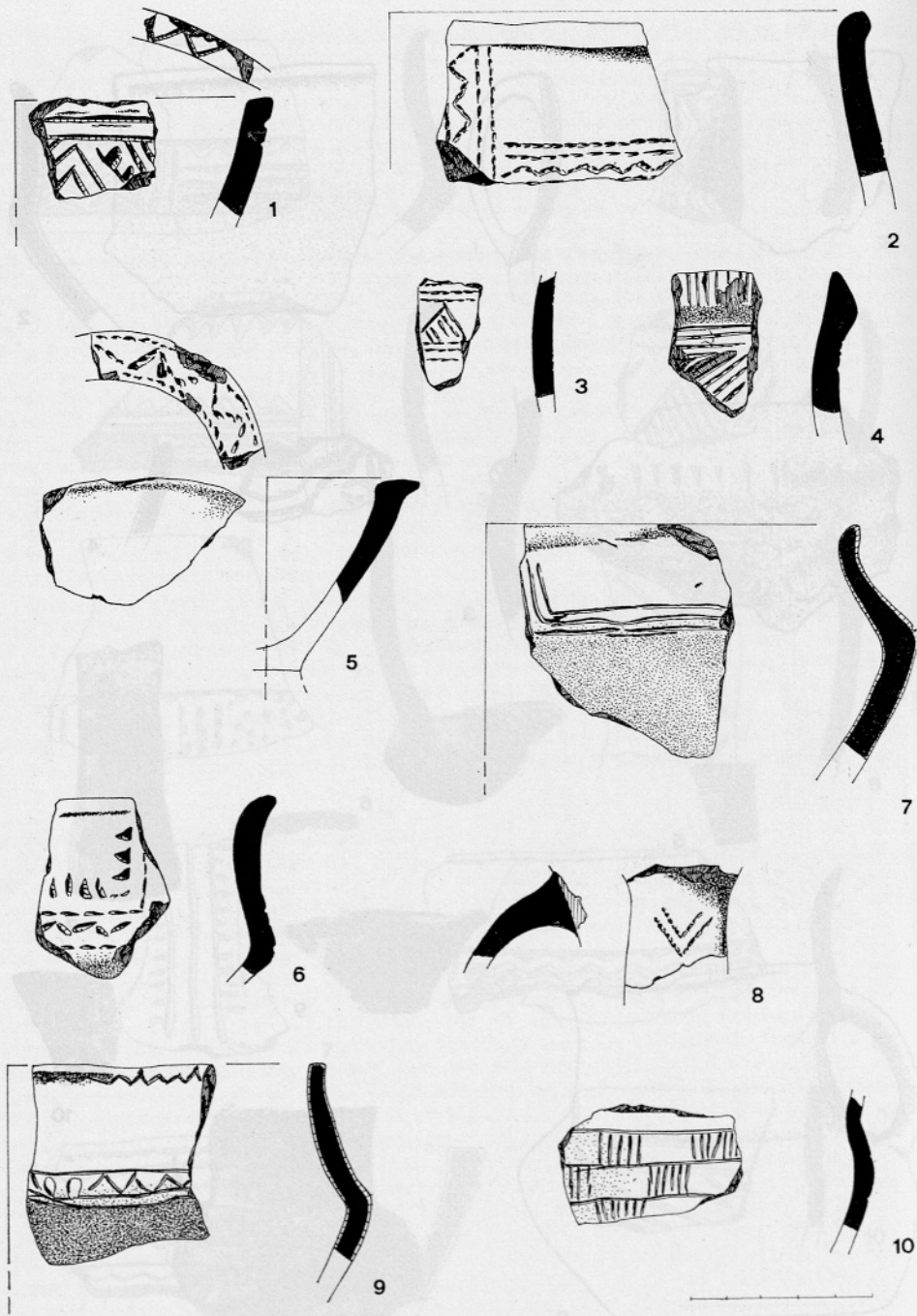
Fig. 1. Phase III: 1—4 Prigradec, 5—8 Martinac, 9—11 Veliko Trojstvo—Stari brifeg

T. 1 Faza I: Mikleuška, Marić gradina

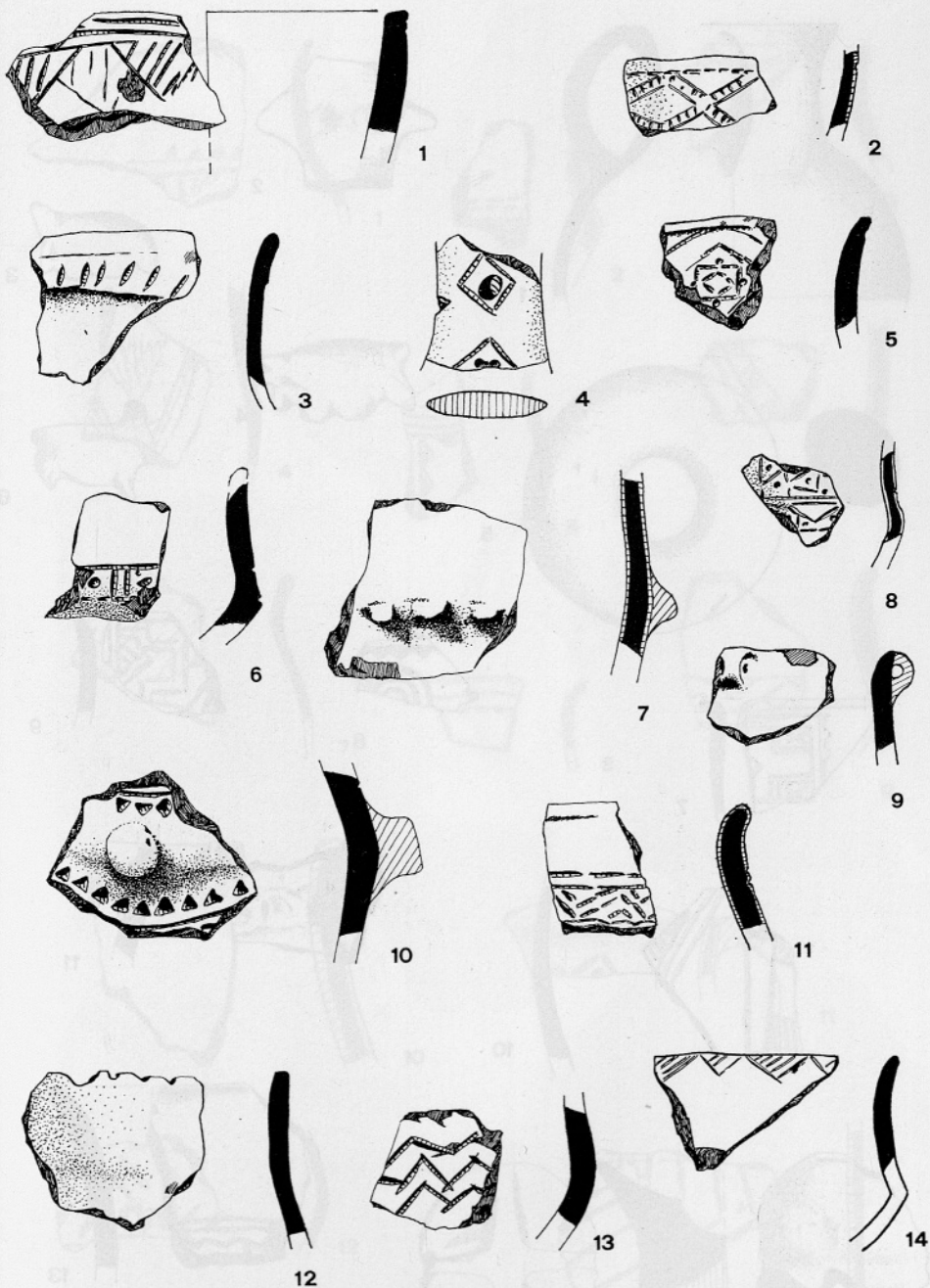

T. 2 Faza II: 1—4 Prnjarovac, 5—8 Martinac, 9—11 Veliko Trojstvo-Stari brijeg

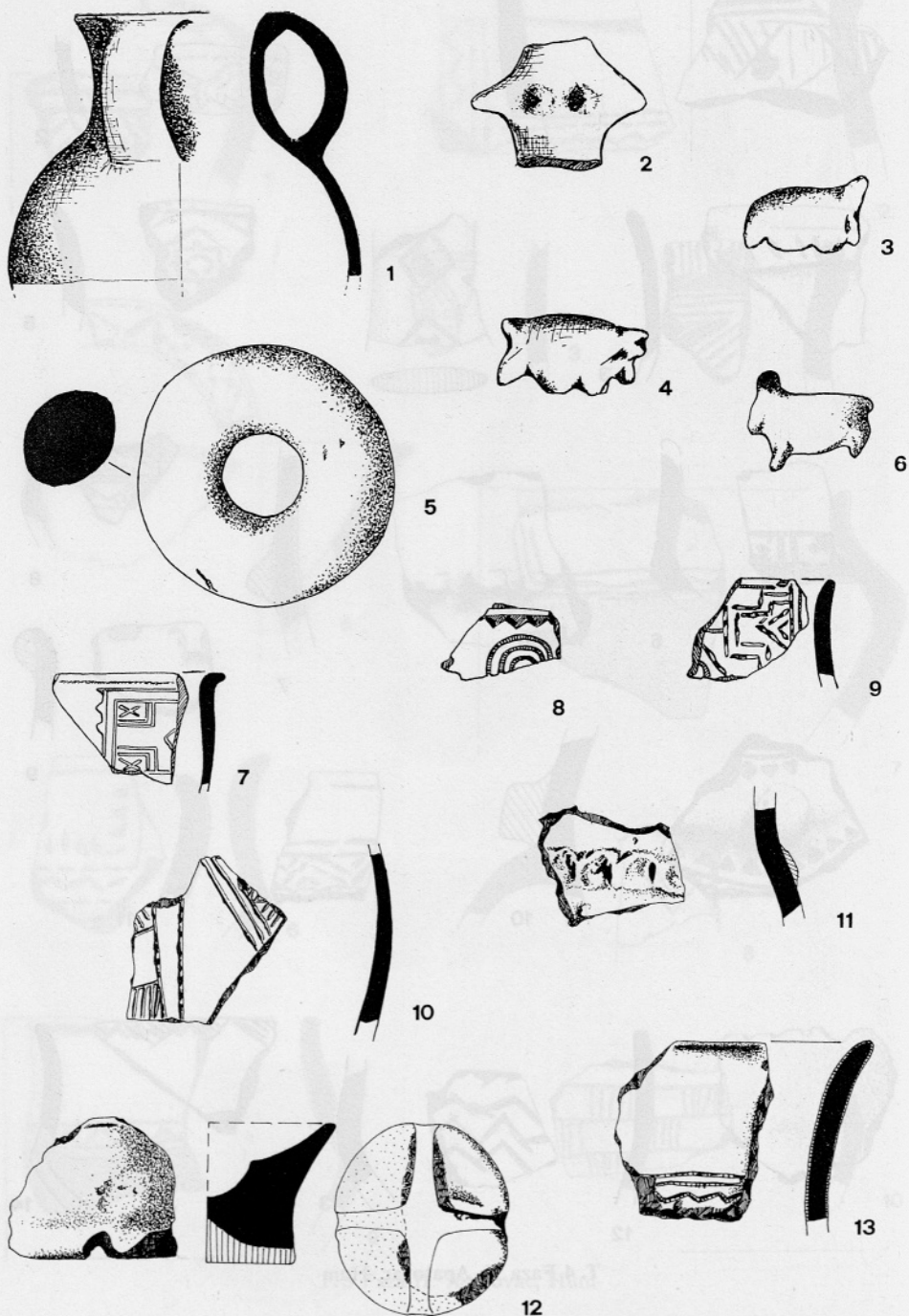

T. 3 Faza II: Apatovac, Hum

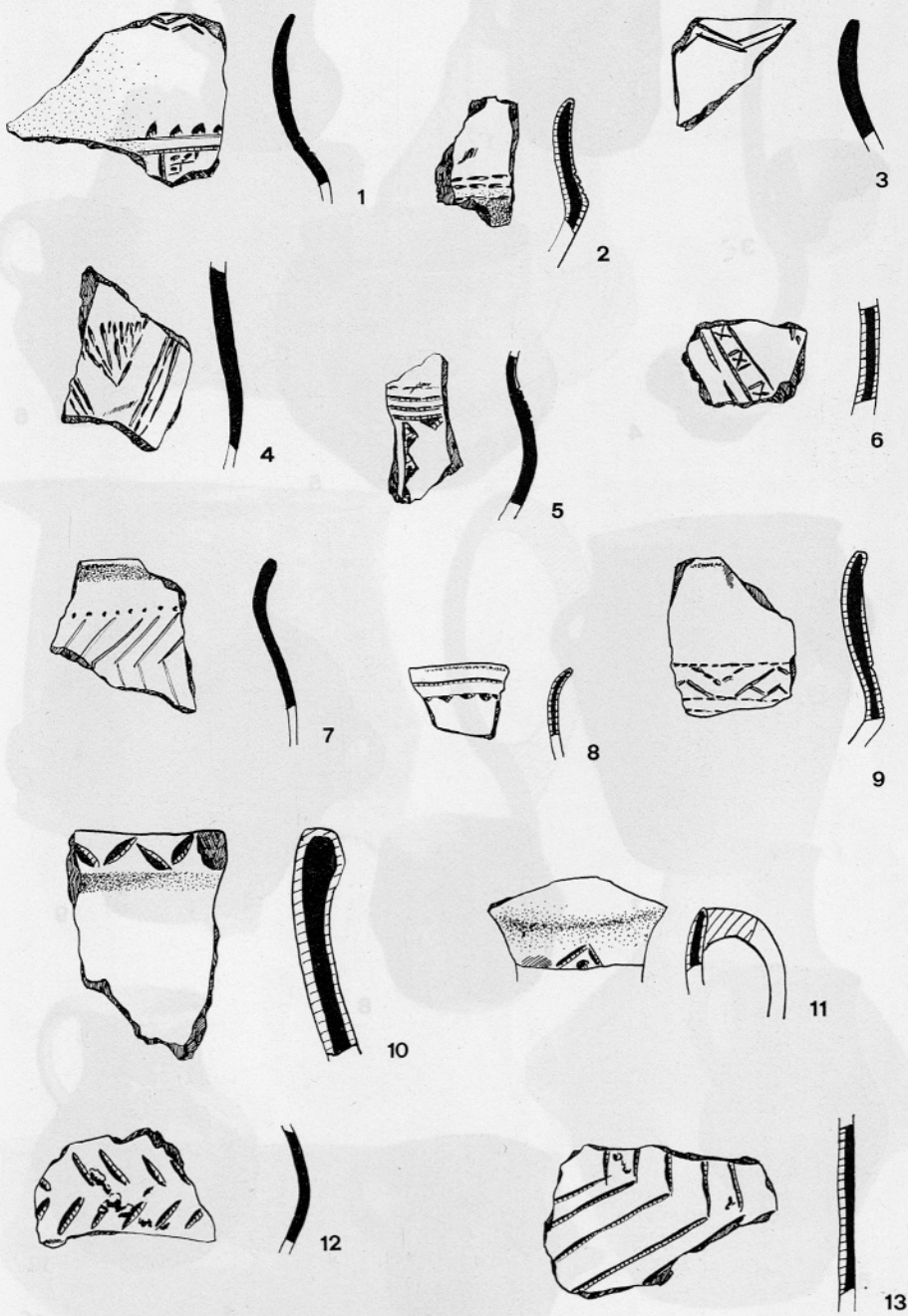
T. 3 Faza II: 1—Apatovac, 2—Apatovac, 3—Apatovac, 4—Apatovac, 5—Apatovac, 6—Apatovac, 7—Apatovac, 8—Apatovac, 9—Apatovac, 10—Apatovac

T. 4 Faza II: Apatovac, Hum

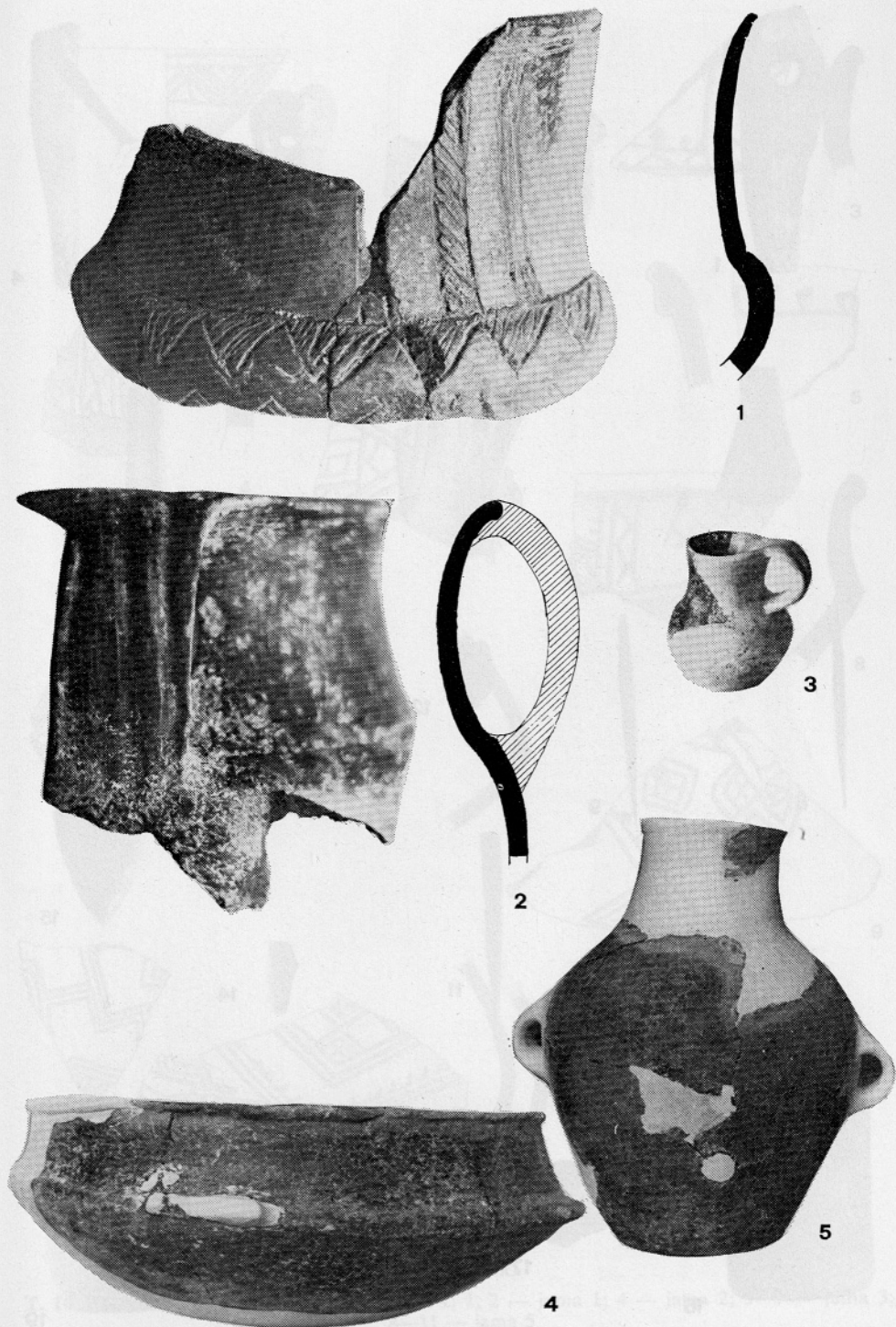
T. 5 Faza II: Apatovac, Hum; 1—4 (J. Korošec), 7—9 (S. Dimitrijević), 10—13 (in 1977)

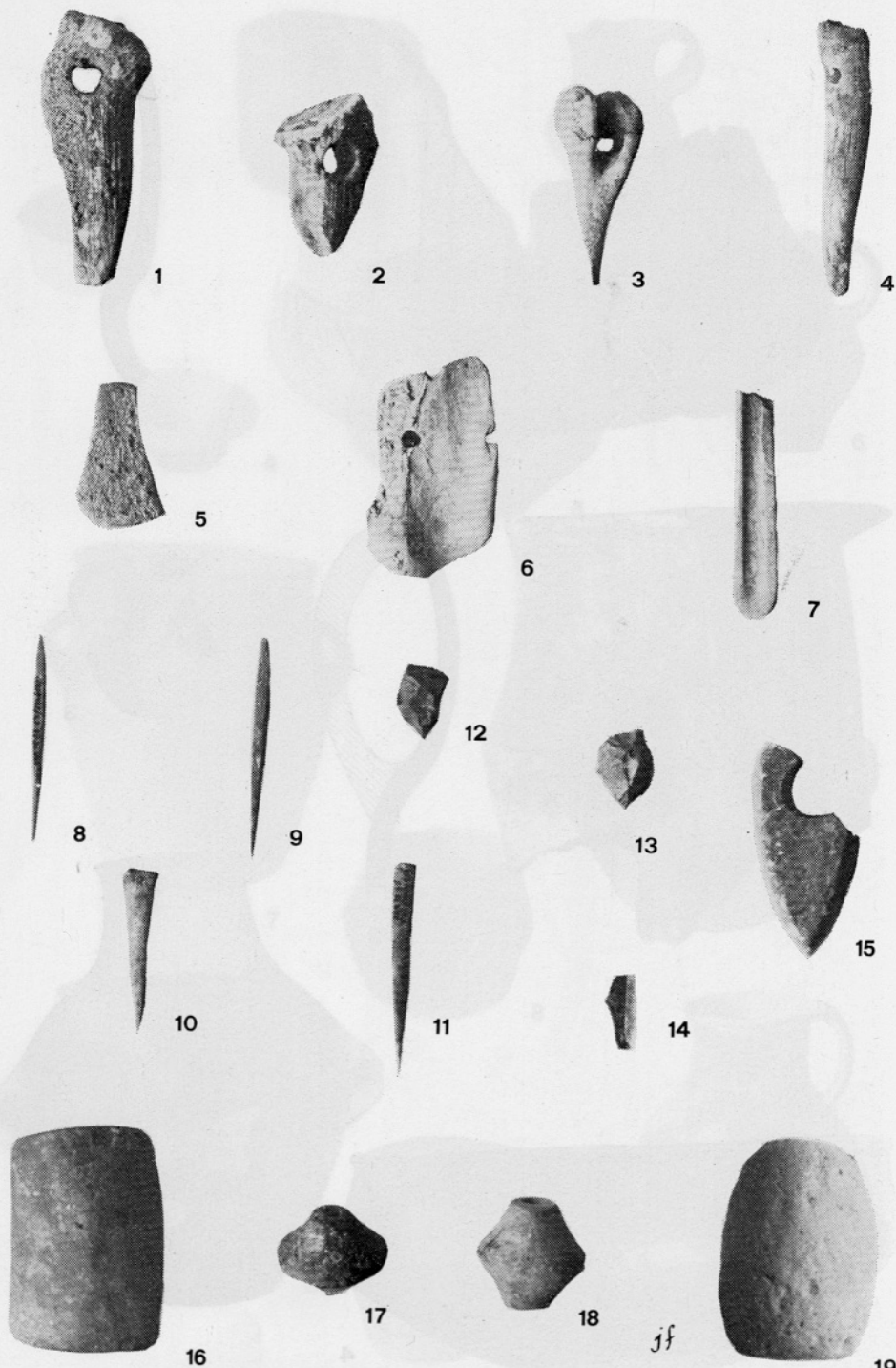
T. 6 Faza II: 1—11 Letičani — Bukvik, 12, 13 Babinac Severinski

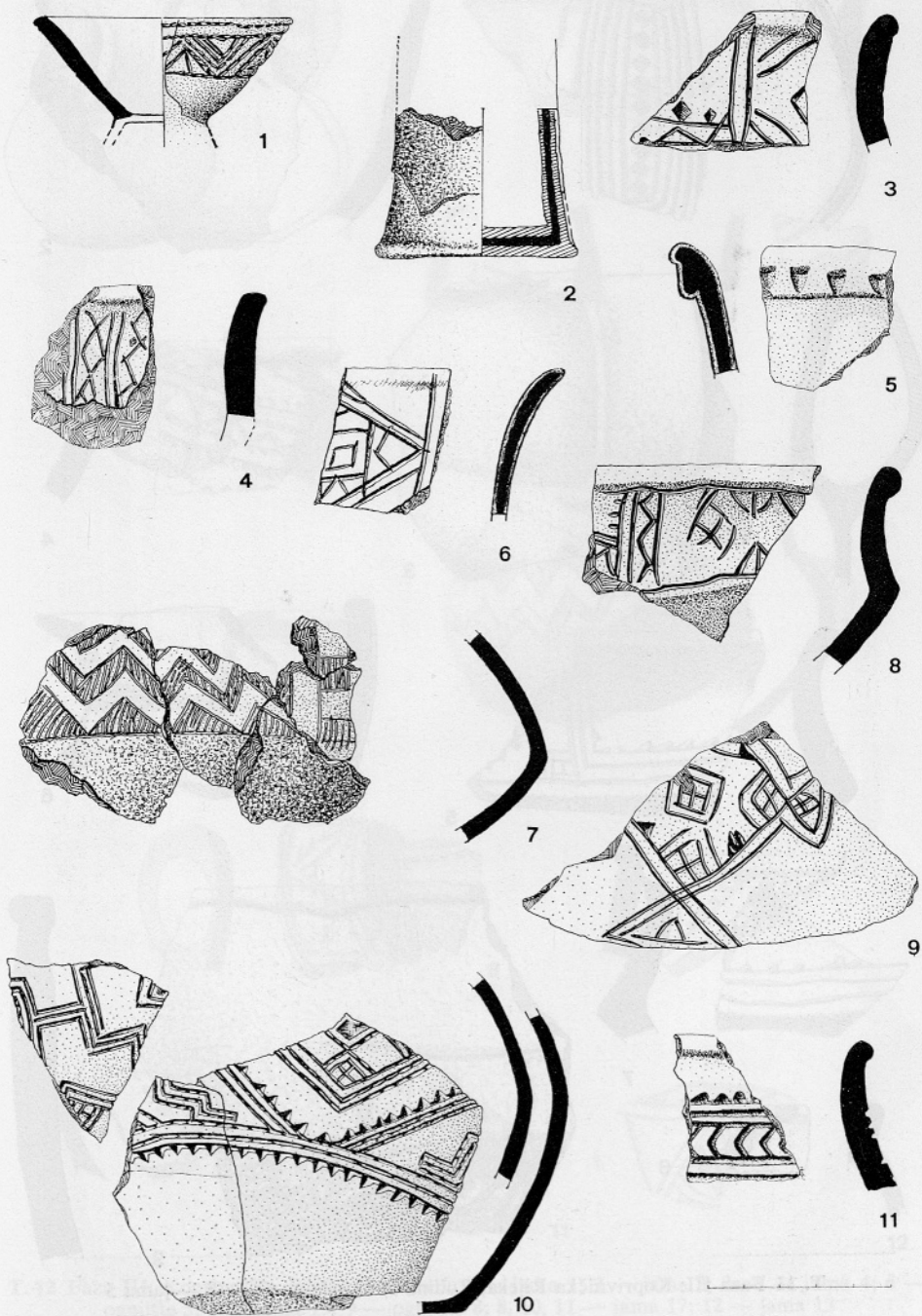
T. 7 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I: 1, 7 — ognjište (*hearth*); 3; 2, 4, 6 — jama (*pit*); 5; 3 — jama (*pit*); 5 — kuća (*house*); 1; 9 — jama (*pit*); 8 — jama (*pit*); 18; 10, 11 — ognjište (*hearth*); 12 — jama (*pit*) 13

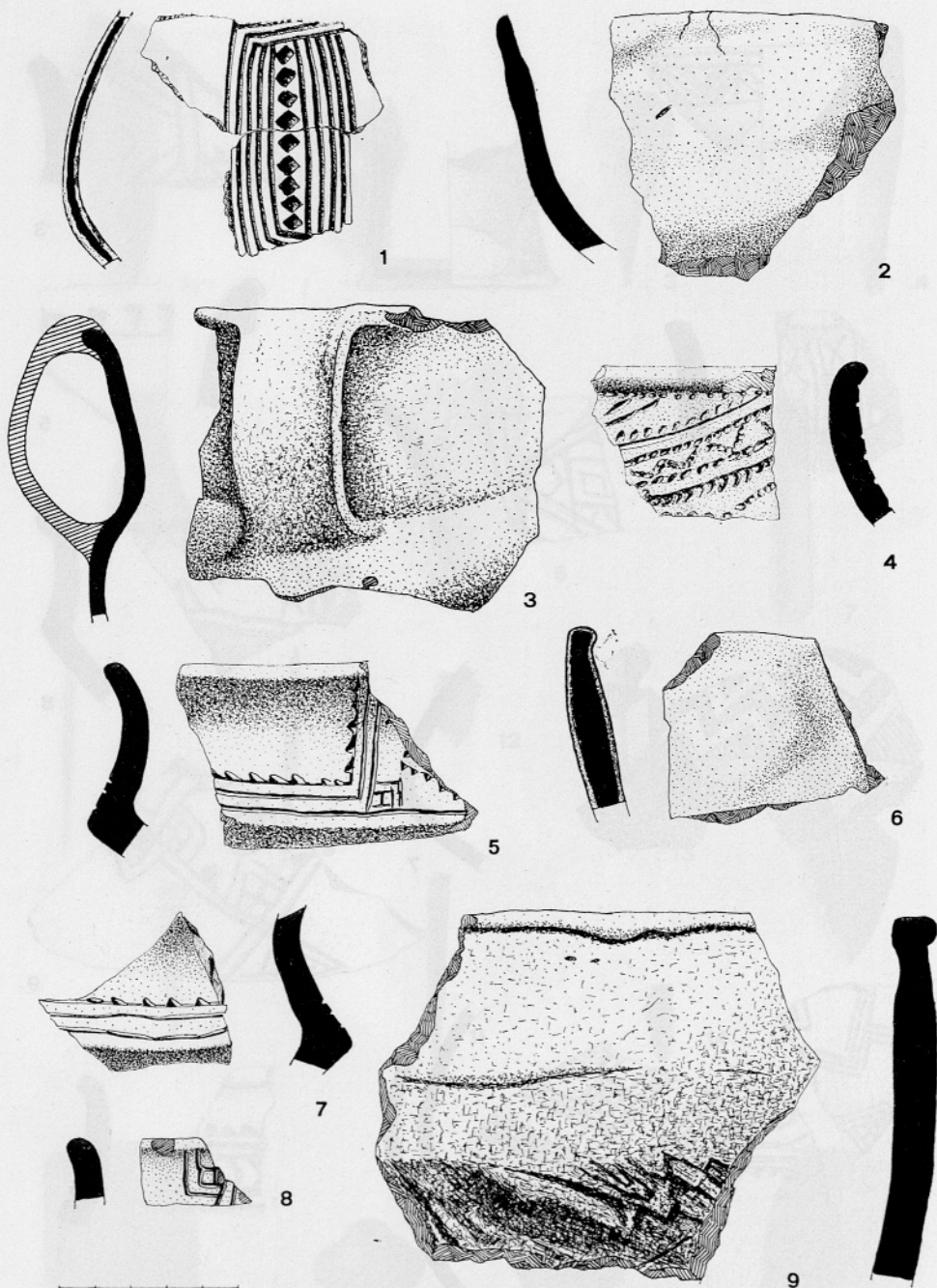
T. 8 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1 — ognjište 5; 2 — jama 17; 3 — jama 5; 4 — jama 3; 5 — jama 7

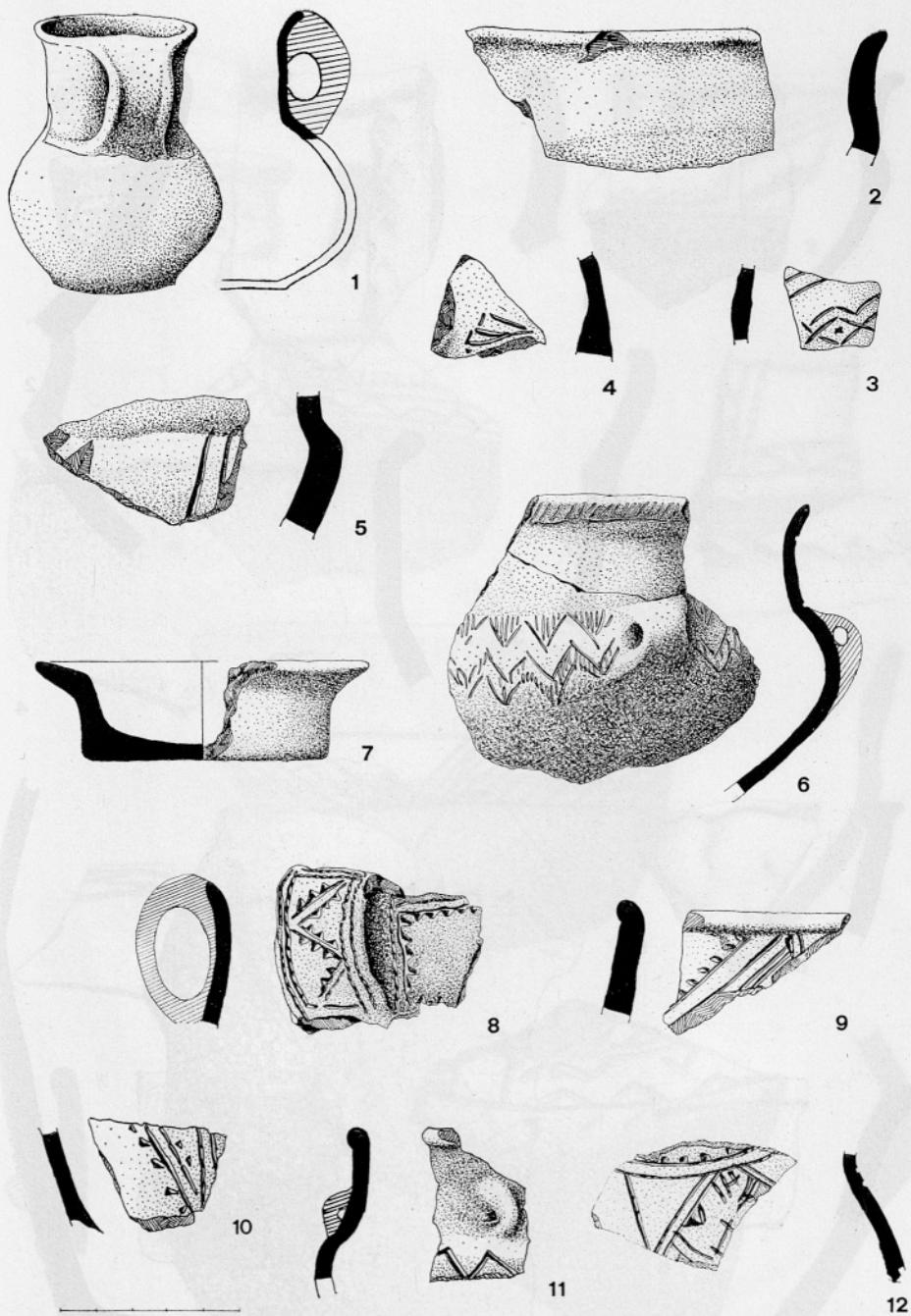
T. 9 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1, 2, 8, 9, 10 — jama 3; 4, 5, 11 — jama 5; 7 — kuća 1; 3, 13 — jama 7

T. 10 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1, 2 — jama 1; 4 — jama 2; 5—7 — jama 3; 8—11 — jama 5

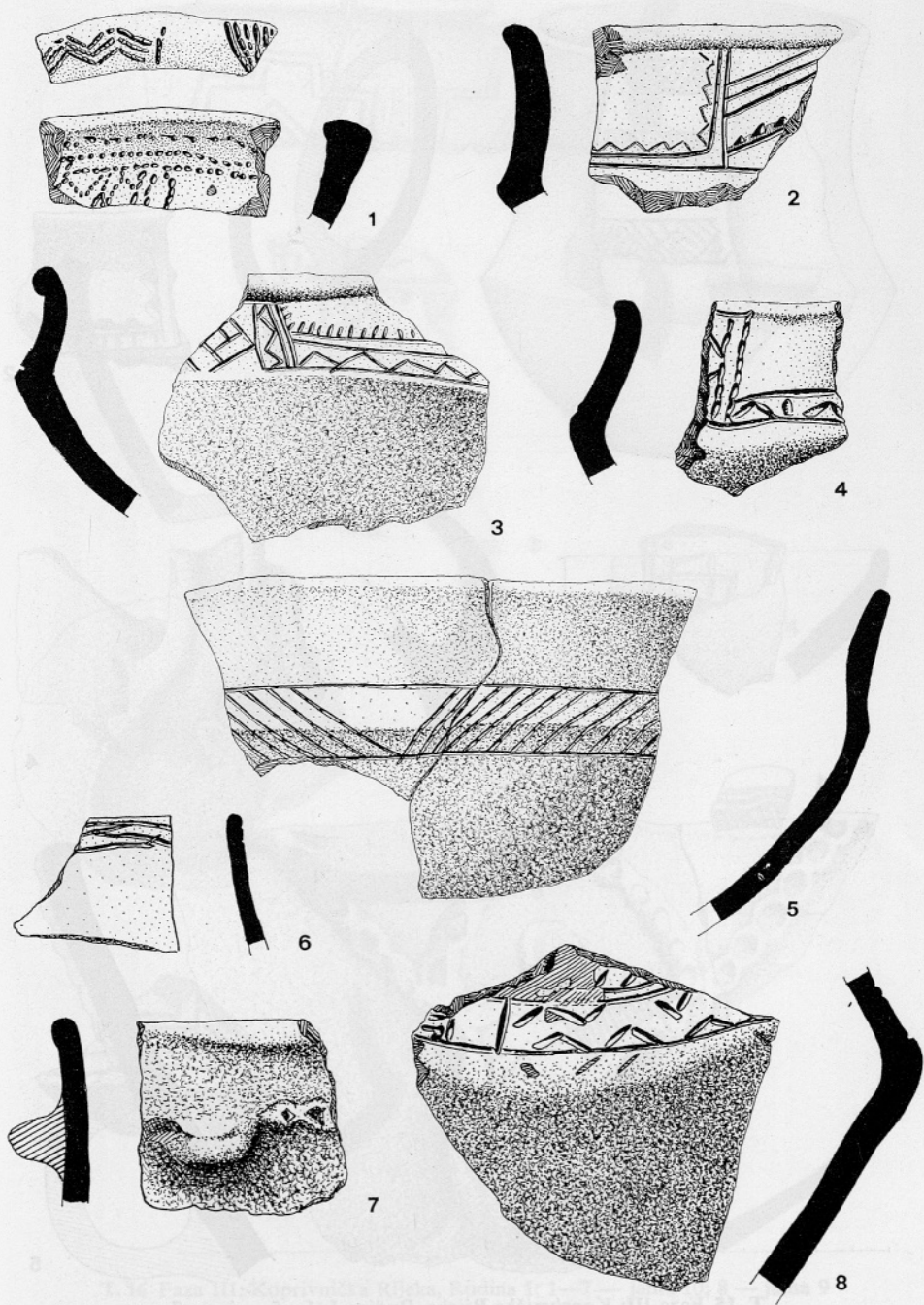
T. 11 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1 — jama 6; 2—8 — jama 5

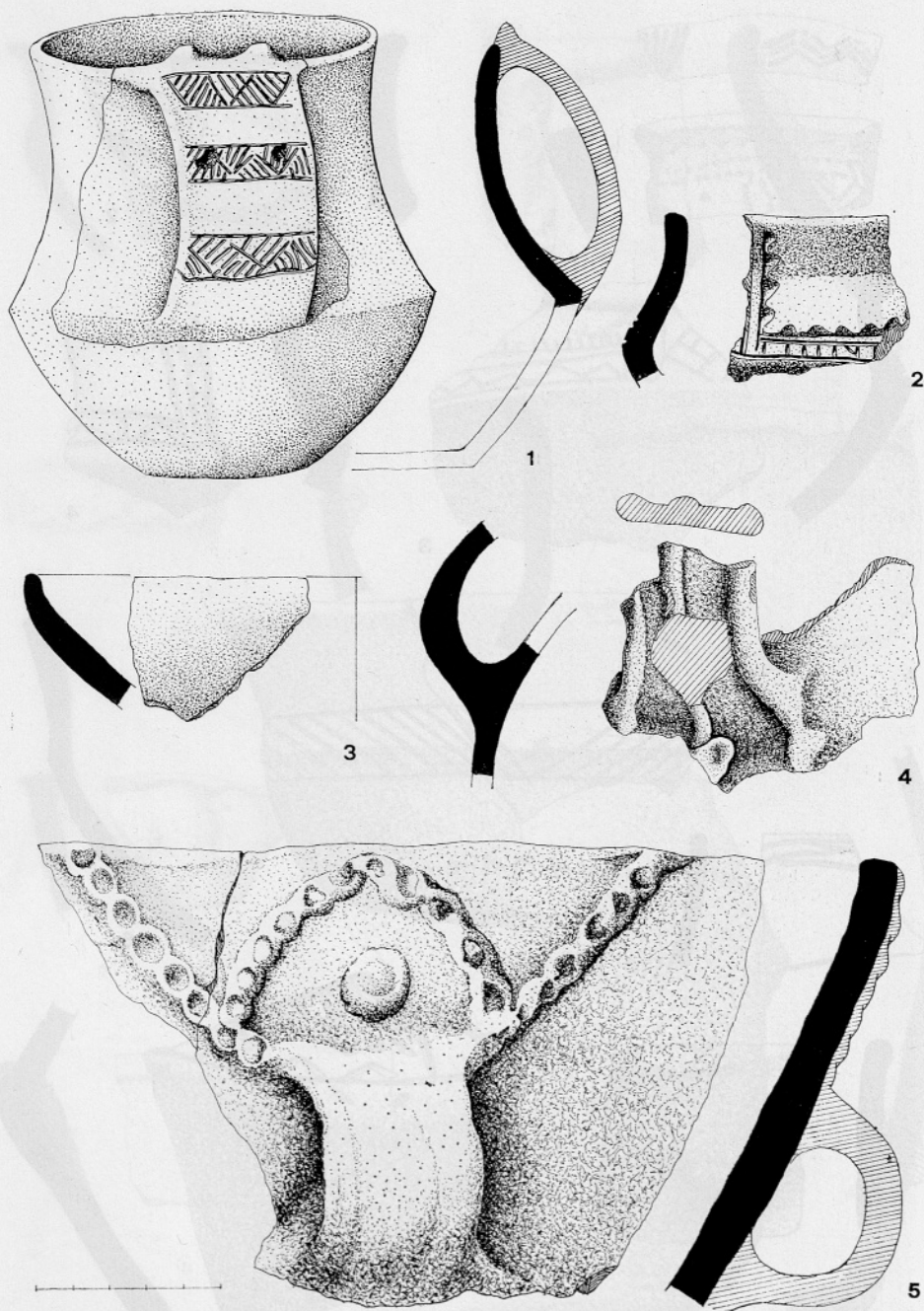
T. 12 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1 — jama 1; 2 — jama 3; 3—5 — jama 4; 6 — ognjište 5; 7 — jama 19; 9 — ognjište 8; 8, 10, 11 — jama 17; 12 — jama 13

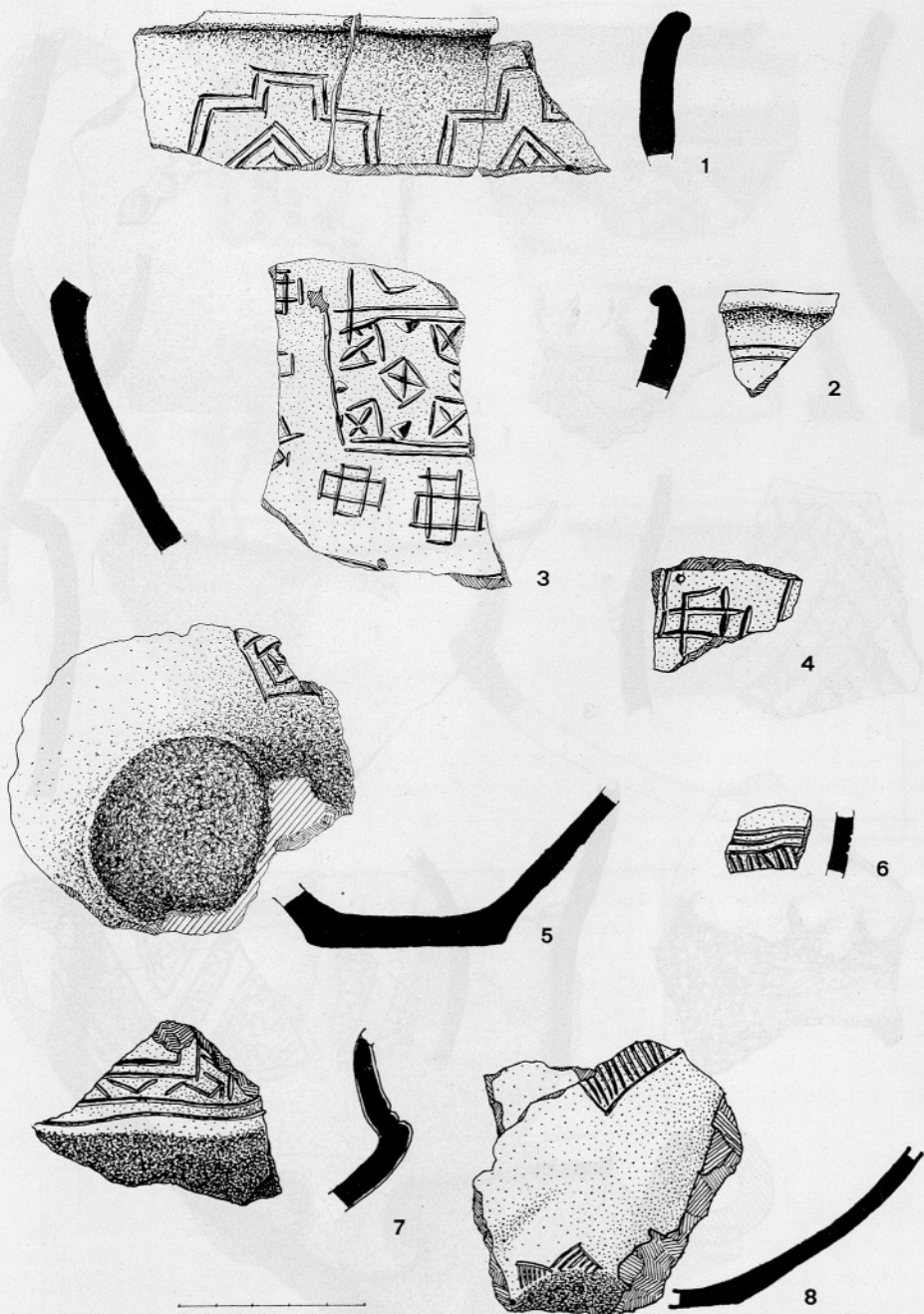
T. 13 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1 — jama 14; 2 — jama 15; 3 — jama 2;
4—7 — jama 10

T. 14 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1, 2 — ognjište 2; 3 — ognjište 3; 4 — ognjište 4; 5 — jama 12; 6 — ognjište 10; 7 — ognjište 5; 8 — jama 16

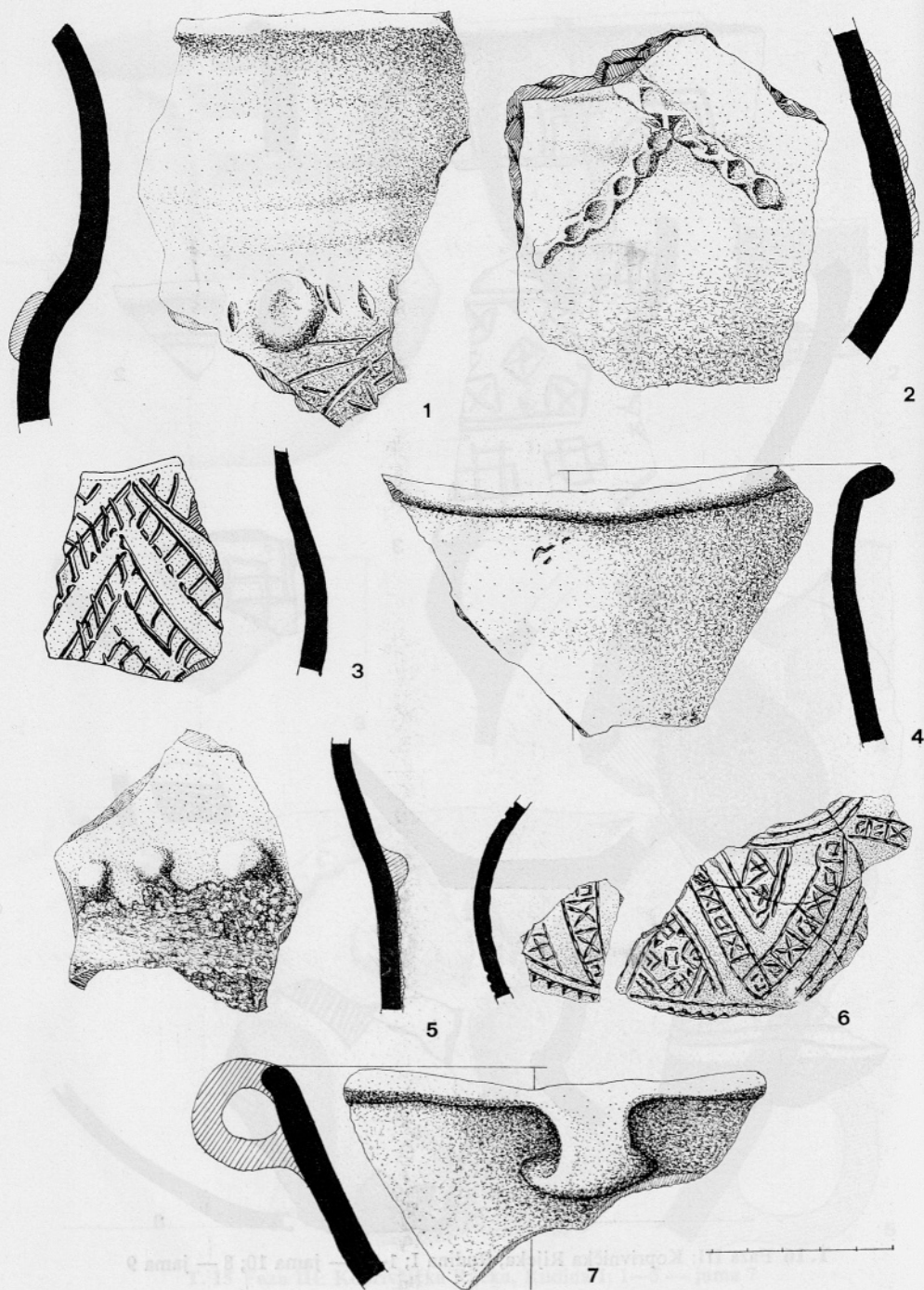

T. 15 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1—5 — jama 7

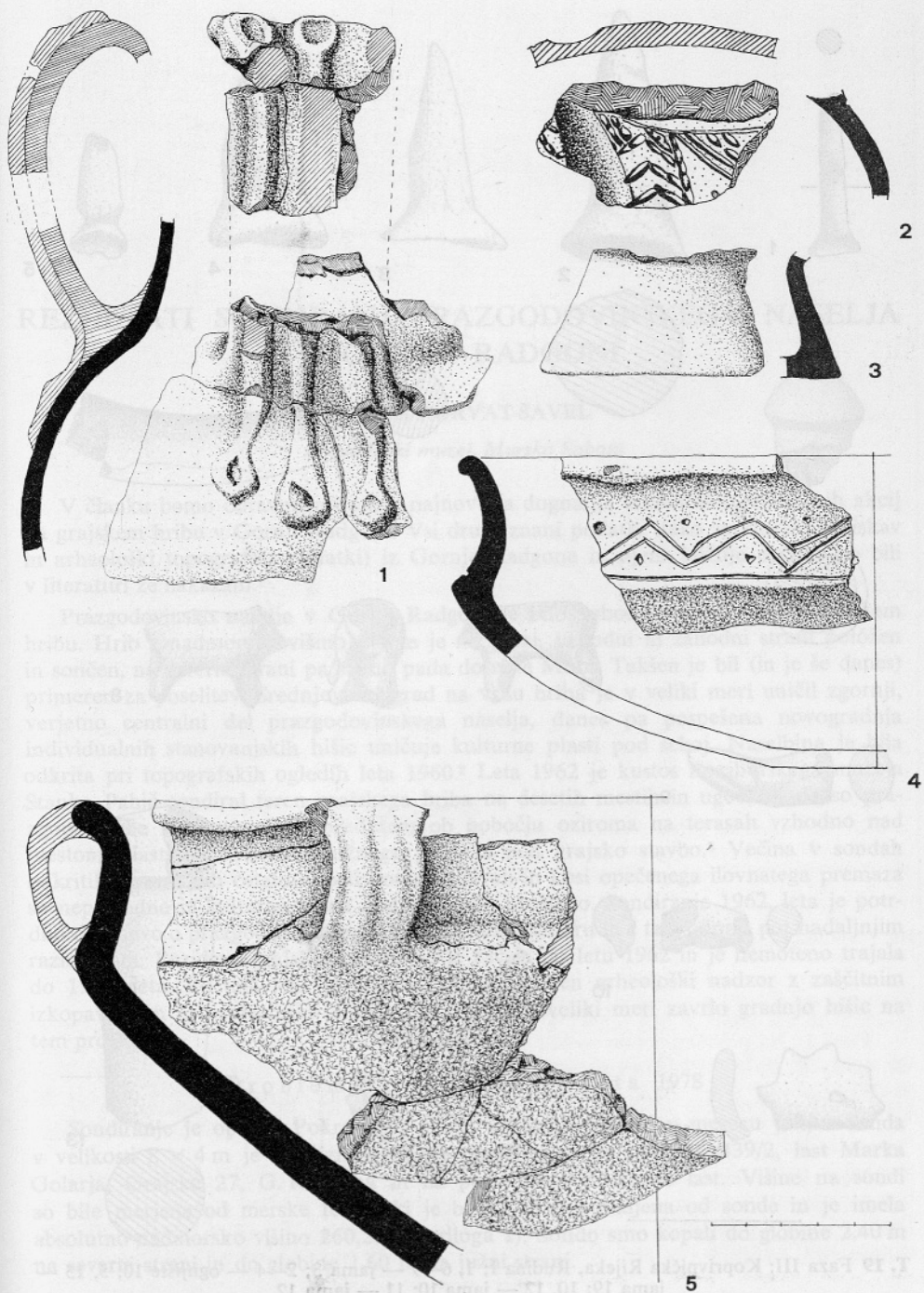

T. 16 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1—7 — jama 10; 8 — jama 9

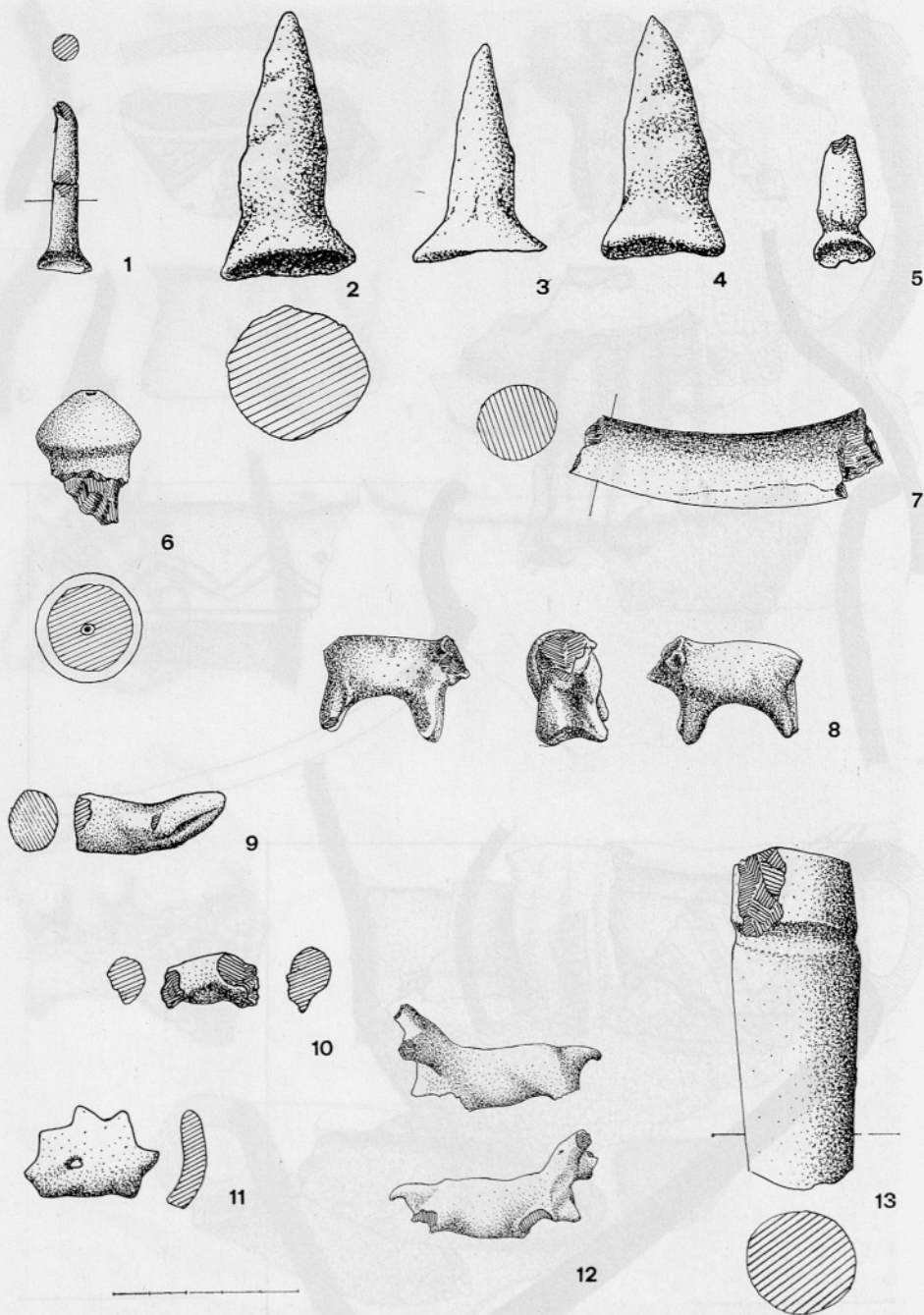
T. 17 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1—3 — jama 10; 4—6 — jama 9; 7—8 — jama 10; 9—10 — jama 9; 11—12 — jama 10; 13—14 — jama 9; 15—16 — jama 10; 17—18 — jama 9; 19—20 — jama 10; 21—22 — jama 9; 23—24 — jama 10; 25—26 — jama 9; 27—28 — jama 10; 29—30 — jama 9; 31—32 — jama 10; 33—34 — jama 9; 35—36 — jama 10; 37—38 — jama 9; 39—40 — jama 10; 41—42 — jama 9; 43—44 — jama 10; 45—46 — jama 9; 47—48 — jama 10; 49—50 — jama 9; 51—52 — jama 10; 53—54 — jama 9; 55—56 — jama 10; 57—58 — jama 9; 59—60 — jama 10; 61—62 — jama 9; 63—64 — jama 10; 65—66 — jama 9; 67—68 — jama 10; 69—70 — jama 9; 71—72 — jama 10; 73—74 — jama 9; 75—76 — jama 10; 77—78 — jama 9; 79—80 — jama 10; 81—82 — jama 9; 83—84 — jama 10; 85—86 — jama 9; 87—88 — jama 10; 89—90 — jama 9; 91—92 — jama 10; 93—94 — jama 9; 95—96 — jama 10; 97—98 — jama 9; 99—100 — jama 10.

T. 17 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1, 2 — ognjište 3; 3—5 — jama 13; 6 — jama 17; 7 — jama 5

T. 18 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1, 2, 5 — jama 8; 3 — površinski nalaz, 4 — jama 10

T. 19 Faza III: Koprivnička Rijeka, Rudina I; 1, 6—9 — jama 3; 2—4 — ognjište 10; 5, 13 — jama 19; 10, 12 — jama 10; 11 — jama 12